

AVİM

Türkmeneli İşbirliği ve Kültür Vakfı
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ
CENTER FOR EURASIAN STUDIES

ERMENİSTAN-AZERBAYCAN DAĞLIK KARABAĞ İHTİLAFI: BÖLGESEL BARIŞ VE GÜVENLİĞE VE KOMŞULUK İLİŞKİLERİNE BİR TEHDİT

 STRATEJİ
ARAŞTIRMALAR
MƏRKƏZİ

 AVİM
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ
CENTER FOR EURASIAN STUDIES

21 Kasım 2014, Ankara

Türkmeneli İşbirliği ve Kùltür Vakfı
AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ
CENTER FOR EURASIAN STUDIES

ERMENİSTAN-AZERBAYCAN DAĞLIK KARABAĞ İHTİLAFI: BÖLGESEL BARIŞ VE GÜVENLİĞE VE KOMŞULUK İLİŞKİLERİNE BİR TEHDİT

21 Kasım 2014, Ankara

AVRASYA İNCELEMELERİ MERKEZİ (AVİM) KONFERANS KİTAPLARI No: 10

ÇÖZÜMLEME

Hazel ÇAĞAN - Mehmet Oğuzhan TULUN
Dilay BOZTEPE - Maryna SHEVTSOVA - Ali Murat TAŞKENT

DÜZELTİ

Hazel ÇAĞAN
Turgut Kerem TUNCEL

KONFERANSTA EMEĞİ GEÇENLER

Hande APAKAN - Ali Kenan ERBULAN
Hülya ÖNALP - Özge ÖĞÜTCÜ

FOTOĞRAFLAR

Hazel ÇAĞAN

TASARIM

Ruhi ALAGÖZ

BASIM TARİHİ

Ocak 2015

BASKI

Neyir Matbaacılık
Matbaacılar Sitesi 35. Cad. No: 62
İvedik-Yenimahalle / ANKARA
Tel: 0 312 395 53 00 - Faks: 0 312 395 84 20

Copyright © Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)

İçindekiler

Giriş.....	5
------------	---

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Dr. Gülşen Paşayeva, Azerbaycan Cumhurbaşkanına Bağlı Azerbaycan Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) Başkan Yardımcısı.....	7
Alev Kılıç, Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) Başkanı	9
Faik Bağırov, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ankara Büyükelçisi.....	11
Glen Howard, Jamestown Foundation Başkanı.....	13

I. OTURUM: 1828 Yılından Günümüze "Karabağ Meselesi" Demografik Süreçler ve İdari Değişiklikler

Osmanlı Arşivlerinde Karabağ.....	18
<i>Prof. Dr. Yusuf Sarınoy</i>	
1828 Yılından Sonra Karabağ Topraklarında İdari Değişiklikler.....	23
<i>Dr. Araz Aslanlı</i>	
1828 Yılından Günümüze Karabağ Topraklarında Demografik Süreçler	28
<i>Prof. Dr. Musa Kasımlı</i>	

II. OTURUM: Ermenistan-Azerbaycan, Jeopolitik Çıkarlar Bağlamında Dağlık Karabağ Sorunu

Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan'ın Tutumu.....	32
<i>Dr. Gülşen Paşayeva</i>	
Uluslararası Hukukta Dağlık Karabağ Sorunu	37
<i>Doç. Dr. Cavid Abdullazade</i>	
Dağlık Karabağ Sorununun Çözümüne Dair Büyük Güçlerin Tutumu	41
<i>Prof. Dr. Kamer Kasım</i>	
Dağlık Karabağ Sorununun Çözümüne İlişkin Türkiye'nin Tutumu.....	46
<i>Aslan Yavuz Şir</i>	

Giriş

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı himayesinde, görev yapan Strateji Araştırmalar Merkezi (SAM) işbirliği ile Wyndham Ankara Hotel'de 21 Kasım 2014 tarihinde "Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ İhtilafı: Bölgesel Barış, Güvenlik ve Komşuluk İlişkilerine Bir Tehdit" başlıklı bir toplantı düzenlenmiştir.

İki oturum olarak düzenlenen toplantının açılış konuşmalarını Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı himayesinde SAM Başkan Yardımcısı Gülşen Paşayeva, AVİM Başkanı Alev Kılıç, Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ankara Büyükelçisi Faik Bağirov ve Jamestown Foundation Başkanı Glen Howard'ın yapmıştır.

Prof. Dr. Musa Kasımlı'nın oturum başkanlığı yaptığı "1829 Yılından Günümüze 'Karabağ Meselesi' Demografik Süreçler ve İdari Değişiklikler" başlıklı birinci oturumda, TOBB ETÜ Fen ve Edebiyat Fakültesi Dekanı, Türkiye Başbakanlık Devlet Arşivleri Eski Müdürü Prof. Dr. Yusuf Sarınay "Osmanlı Arşivlerinde Karabağ", Kafkasya Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi (QAFSAM) Başkanı Dr. Araz Aslanlı "1828 Yılından Sonra Karabağ Topraklarında İdari Değişiklikler", Atılım Üniversitesi Uluslararası İlişkiler Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Hasan Ali Karasar'ın "Karabağ Klanının Ermenistan İç Siyasetindeki Rolü", Azerbaycan Cumhuriyeti Milletvekili, tarihçi Prof. Dr. Musa Kasımlı "1828 Yılından Günümüze Karabağ Topraklarında Demografik Süreçler" başlıklı takdimlerde bulunmuştur.

Prof. Dr. Kamer Kasım'ın oturum başkanlığı yaptığı "Ermenistan-Azerbaycan, Jeopolitik Çıkarlar Bağlamında Dağlık-Karabağ Sorunu" başlıklı ikinci oturumda, Azerbaycan SAM Başkan Yardımcısı Dr. Gülşen Paşayeva'nın "Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan'ın Tutumu", Ankara Üniversitesi Milletlerarası Hukuk Bölümü Öğretim Üyesi Doç. Dr. Cavid Abdullahzade'nin "Uluslararası Hukuk'ta Dağlık Karabağ Sorunu", Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Başkan Yardımcısı Prof. Dr. Kamer Kasım'ın "Dağlık Karabağ Sorununun Çözümüne Dair Büyük Güçlerin Tutumu" ve AVİM Kıdemli Uzmanı Aslan Yavuz Şir'in "Dağlık Karabağ Sorununun Çözümüne İlişkin Türkiye'nin Tutumu" ve başlıklı sunumları ile gerçekleşmiştir.

Kafkasların jeostratejik öneminin vurgulandığı toplantıda, bölgede güvenlik ve istikrarın sağlanmasının önemi üzerinde durulmuş, gelecekte bölgenin yalnız bölge ülkeleri için değil, küresel olarak da kilit bir rol üstleneceğine vurgu yapılmıştır. Son dönemde bölgede yaşanan ateş-kes ihlalleri bölgedeki barış ve istikrar zorunluluğunu daha da güncel hale getirmiştir.

Bu tehlikeye dikkat çeken toplantı Dağlık-Karabağ işgalinin daha onarılmaz sorunlara yol açmadan Azerbaycan'ın toprak bütünlüğü ilkesi çerçevesinde barışçı bir çözüme varılması temennisiyle sonuçlanmıştır.

AÇILIŞ KONUŞMALARI

Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı Himayesinde Strateji Araştırmalar Merkezi (SAM) Başkan Yardımcısı, Dr. Gülşen PAŞAYEVA

Hanımfendiler, Beyefendiler,

İyi günler,

Saygıdeğer Katılımcılar ve Değerli Meslektaşlarımız,

Bugün, burada Strateji Araştırma Merkezi (SAM) adına sizleri burada ağırlamak çok büyük bir onurdur. SAM, 2007 yılında Bakü'de kurulmuş bir merkezdir. Bunun dışında Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM)'ne de teşekkürlerimi sunmak istiyorum. Kendisi bizim ortak çalıştığımız bir kurumdur. AVİM'in çalışanları kendilerini bu organizasyonun gerçekleşmesi konusunda adanmışlardır. Bu konferans zamanında ve yerinde yapılmış çok önemli bir konferanstır. Çünkü sizin de bildiğiniz gibi Ermenistan ve Dağlık-Karabağ hususu bugüne kadar barışçıl bir şekilde çözülememiştir ve Azerbaycan'ın dış politika öncelikleri arasındadır.

1994 yılında, yirmi yıl önce yapılan ateşkes olmasına rağmen hala sonuçlar tatmin edici

değildir. Bugün Dağlık-Karabağ ihtilafı, Azerbaycan ve Ermenistan arasında bir problemdir ve bölgesel istikrarı, bölgesel kalkınmayı ve bölgeler arası işbirliğini bütün bölgede sekteye uğratmaktadır. Bunun dışında sayılamayacak kadar insani trajedi yaşanmıştır. Bir milyon insan yerinden edilmiş ve otuz bin kadar insan zarar görmüştür. Aynı zamanda, bu ihtilaf aslında bir donma noktasına gelmemiştir ve barış olmaksızın, insanların mağduriyeti artarak devam edecektir. Hem askeri personel hem siviller 1994'ten beri öldürülmeye devam etmekte, bununla beraber sınır çatışmaları da sürdürmektedir.

Bunun dışında, Azerbaycan-Ermenistan sınırında barışın sağlanması için verilmiş her türlü mücadele de Ağustos 2014'ten beri devam etmektedir. Daha geniş çapta, askeri operasyonlar da yapılmış ve Azerbaycan toprakları işgal edilmiştir. 47 bin askeri birlik üyesi 2014 itibarıyla mevkiide ve ateşkes hattında bulunmaktadır. Ermeni askeri helikopteri, Azerbaycan ordusunun bulunduğu noktaya 12 Kasım tarihinde ateş açmıştır. Bu durum açık bir şekilde göstermektedir ki, Ermenistan'ın bu hareketleri bölgede istikrarlı bir tehdit oluşturmaktadır ve bu da kolay bir şekilde küçük çaplı bir savaşa yol açabilir. Bu olay aslında bir örnektir. Ermenistan ordusu yalnızca yasadışı bir şekilde Azerbaycan hava sahasına girmemiş, aynı zamanda Azerbaycan ordusunun ve kuvvetlerinin bulunduğu alanlara sorumsuzca saldırmıştır. Herhangi bir hoşnutsuzluk yaratacak sonuçla da karşılaşmamışlardır. Azerbaycan komiteleri bu durumu çözmeye çalışmaktadır. Ancak genel anlamda barışın sağlanması için yapılacak olan faaliyetler aslında Ermenistan tarafının da Azerbaycan kadar aktif bir şekilde uzlaşma aktivitelerine katılması ile sonuçlanmış olacaktır. Bu bağlamda, Azerbaycan Türkiye'nin özellikle Dağlık Karabağ sorunu konusunda göstermiş olduğu tutumunu takdir etmekte ve teşekkür etmektedir. Azerbaycan'ın bölgelerine yönelik Ermenistan hareketleri bulunmaktadır ve 1993 Nisan'dan beri bu ihtilaf devam etmektedir. Ermenistan Azerbaycan'la olan bu ihtilafını özellikle 2009'da yapılan anlaşma sonrasında sona erdirmek durumundadır.

Bu toplantı aracılığıyla birden fazla konuya değinebileceğimizi, Dağlık-Karabağ ihtilafının tarihi geçmişini çok daha dikkatli bir şekilde anlayabileceğimizi ve bölgeye yönelik adil ve barışçıl bir çözüm sunabileceğimizi umuyorum. Bu bağlamda, sizleri paneldeki tartışmalara katılmaya davet ediyorum.

Zaman ayırdığınız için teşekkürlerimi sunuyorum.

Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) Başkanı, Alev KILIÇ

Azerbaycan'ın Ankara Büyükelçisi Sayın Faik BAĞIROV,

Azerbaycan Cumhurbaşkanı Himayesinde Stratejik Araştırmalar Merkezi Başkan Yardımcısı Sayın Gülşen PAŞAYEVA,

Saygıdeğer Misafirler,

Hanımfendiler, Beyefendiler,

Bugün Türkiye ve Azerbaycan için olduğu kadar, bölgesel, hatta küresel öneme ve duyarlılığa sahip bir uluslararası bir konu, Azerbaycan'ın öz toprağı olan Dağlık Karabağ'ın, bir diğer adı ile Yukarı Karabağ'ın, Ermenistan işgali altında olmasının yarattığı sorunlar ve 22 yıldır süre gelen bu işgalin çözüm yolları konunun uzmanları, çok değerli bilim adamları ve akademisyenler tarafından iki adımda ele alınacaktır.

Konu Türkiye ve Azerbaycan bakımından hep önemli, hep öncelikli ve hep güncel olmuştur. Ancak son dönemde ateş-kes hattında cereyan eden ihlallerdeki artış, toplantımızın gerekliliğini ve zamanlamasını da daha anlamlı hale getirmiştir. 12 Kasım'da Agdam yakınlarında ateş-kes hattında Ermenistan'a ait bir askeri helikopterin düşürülmesi, sorunun donmuş olmadığı, hatta kızışmakta olduğu, dolayısıyla konuya yeni baştan ciddiyetle eğilip, somut çözüm adımları atılmasının zorunluluğu hususunda yeni ve ciddi bir uyarı olmuştur.

Soruna müzakereler yoluyla, barışçı bir çözüm bulunması hususunda hiçbir karşı görüş yoktur. Bu amaçla 1992 yılında oluşturulan, Türkiye'nin de kurucu üyeleri arasında yer aldığı Minsk Grubu adına sorumluluk üstlenen üç eş-başkanın girişimlerinin bugüne değin bir sonuç vermemiş olması üzüntü vericidir. Hatta çatışmanın dondurulması çabalarına verilen öncelikle, ateş-kes sonrası statü quo'yu yerleştirmeye çalışan Ermenistan'ın hedef ve çıkarlarına hizmet eder konuma düşülmesi kabul edilecek bir gelişme değildir.

Bugünkü toplantıda konuyu çeşitli boyutlarıyla ele alabileceğimizi ve değerli konuşmacılarımızın bilgi ve görüşleri ışığında, konuyu ve sorunu sadece daha iyi anlamakla kalmayıp, iki düşünce kuruluşu olarak SAM ve AVİM'in, kendilerinden beklenen, bundan sonra nasıl adımlar atılabileceği konusuna da ışık tutabileceğini ümit ediyorum.

Azerbaycan'dan bu toplantı için gelen misafirlerimize, toplantının giriş konuşmasını yapacak olan Jamestown Foundation Başkanı Glen Howard ve tüm katılımcılara teşekkür ediyorum, saygılar sunuyorum.

Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ankara Büyükelçisi, Faik BAĞIROV

Sayın Başkan,

Değerli Protokol, saygıdeğer katılımcılar,

Ermenistan-Azerbaycan, Dağlık Karabağ ihtilafı maalesef bölgesel barış ve güvenliğe, aynı zamanda iyi komşuluk ilişkilerine yıllardır tehdit ve engel oluşturmaya devam etmektedir. Kafkasya bölgesi tarihin bütün dönemlerinde hep ilgi odağı olmuş ve doğal göç akımlarına her zaman açık olmuştur. Bugün baktığımız zaman bu bölgede birçok etnik unsurun ve farklı dillerin bir arada yaşadığını görüyoruz. Fakat bu doğal göç akımları hiçbir zaman bu çok kültürlü yapı arasındaki ahengi ve uyumu bozamamış, halkların birlikteliklerine zarar vermemiştir. Fakat geçen yüzyılın başlarından beri büyük güçlerin sistemli ve planlı bir şekilde bölgesel etnik ve coğrafi yapıyı tek bir unsurun lehine dönüştürmeye çalışmasıyla durum değişime maruz kalmış, güvenlik sorunları Kafkasya'nın kaderi olmaya başlamıştır.

Bilindiği üzere, 19. yüzyılın başlarından itibaren Osmanlı ve İran'dan Ermeni ailelerinin planlı şekilde Güney Kafkasya'ya göç ettirilmesinin ardından değişen demografik yapı ve Çarlık Rusya'nın bölgede oluşturduğu yeni yönetim sisteminin Ermenilere sağladığı olanaklar zemininde bölgesel barış ve güvenlik açısından ciddi tehditler ortaya çıkmıştır. Birilerinin bölgesel planlarının aleti olmalarına rağmen, siyasi konjonktürü değerlendirmeye çalışan ve "Büyük Ermenistan" hülyalarına kapılan Ermeni milliyetçileri bugüne kadar süren güvenlik

sorunları yaratmışlardır. Hedefleri Azerbaycan ve Gürcistan topraklarının işgal edilmesiyle mono-etnik bir Ermeni cumhuriyeti yaratmaktır. Maalesef geçen süre zarfında dış güçlerin desteğiyle bu yönde bazı önemli kazanımlar elde edebilmişlerdir.

Son olarak, XX. Yüzyılın sonlarında ortaya çıkarılmış Dağlık Karabağ sorunu da aynı zihniyetin sonucudur ve bölgesel güvenlik için büyük bir engel oluşturmaktadır.

XX. yüzyılın başlarında dönemin büyük devletlerinin baskılarıyla İrevan ve Zangezur'un resmen Ermenistan'a verilmesiyle daha da güçlenmiş işgal zihniyeti Dağlık Karabağ ve etrafındaki diğer rayonların işgaliyle maalesef günümüze taşınmıştır. Evet, tarihi Azerbaycan şehri olan İrevan'ın 29 Mayıs 1918 yılında Ermenistan'a başkent olarak verilmek zorunda kalınmış olması çok acı bir gerçektir.

İlk önce Ermeni Kilisesi'nin önderliğinde başlayan ve daha sonra açık devlet politikası olarak devam ettirilen bu sakat zihniyet bölgemizde yaşanmakta olan sorunların asıl nedenidir.

Bugün güvenlik sorunları Güney Kafkasya için en önemli konudur. Sadece bölge ülkelerini değil, uluslararası sistemin önemli aktörlerini de ilgilendirmektedir. Fakat bu kadar yoğun ilgiye ve konunun sıcaklığına rağmen 25 yıldır Güney Kafkasya istikrara kavuşamamış, siyasi, askeri ve etnik zeminde ortaya çıkmış güvenlik sorunları çözülememiştir. İşte bugün burada bu güncel konunun Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) gibi seçkin bir düşünce kuruluşu ve Azerbaycan Cumhurbaşkanlığı'na bağlı Strateji Araştırmalar Merkezi tarafından gündeme getirilmesi ve tartışılması önemli bir girişimdir. Bu vesile ile emeği geçen herkese teşekkür ederim.

Bölgesel barışa ve güvenliğe tehdit oluşturan Ermenistan Cumhuriyeti, yıkıcı politikaları sonucunda Azerbaycan, Gürcistan ve Türkiye'nin birlikte gerçekleştirdiği uluslararası ölçekli enerji ve ulaştırma projelerinden kenarda kalarak bölgesel refah ve kalkınmadan yararlanamamıştır. Basiretsiz bölgesel politikaları nedeniyle ülkelerimizin ortak iradelerinin sonucu olarak gerçekleştirilen Bakü-Tiflis- Kars Demiryolu Hattı ve TANAP gibi dev projelerin dışında kalmak Ermenistan için gerçekten talihsiz bir durumdur. Bu işgâl zihniyeti ve durumu devam ettiği sürece Güney Kafkasya'da güvenlik sorunları gündemin en önemli meselesi olacaktır, iyi komşuluk ilişkileri sadece arzu olarak kalacaktır.

Güney Kafkasya'da güvenlik sorunlarının çözülmesi, barış ve istikrarın sağlanması için ön koşul Ermenistan Cumhuriyeti'nin bu işgal zihniyetini bırakması ve bölgesel işbirliğini devlet politikası haline getirmesidir.

Eminim ki, birbirinden değerli uzmanların davet edildiği bu panelde bu konu her yönüyle masaya yatırılacak, durumun tespiti ve teşhisi yapılarak çözüm önerileri geliştirilecektir. Tüm konuşmacılara başarılar diliyor, herkese saygılar sunuyorum.

Jamestown Foundation Başkanı, Glen HOWARD

Herkese iyi öğleden sonralar!

Burada bulunmak benim için gerçekten büyük bir zevk. Vaşington Merkezli Jamestown Foundation'ın başkanım. Kafkasya ile ilgili konularda uzun süredir gözlemlerde bulunuyorum. Türkiye'ye sık sık ziyaretlerde bulunuyorum. Özellikle SAM Başkan Yardımcısı Gülşen Paşayeva ve AVİM Başkanı Alev Kılıç'a beni buraya davet ettikleri için teşekkürlerimi sunuyorum.

Bugünkü toplantıda ben Ukrayna'daki savaşın bize sağlayabileceği on dersten ve gözlemden bahsedeceğim. Aynı zamanda, Türkiye ve Azerbaycan çıkarları açısından Karabağ sorununu çözmek açısından ve tam olarak Güney Kafkasya açısından ne gibi katkılar da bulunabilir, bunları dile getirmeye çalışacağım. Özellikle şuna inanıyorum; Doğu Ukrayna'daki siyasi durumun Avrupa Birliği dâhil olmak üzere, ABD ve aynı zamanda Avrupa Güvenlik ve İşbirliği Teşkilatı (AGİT) da dâhil olmak üzere Karabağ'ın geleceğini önemli bir şekilde etkileyeceğini düşünüyorum.

Karabağ sorunu nedir? Onu tanımlayalım. Öncelikle, Karabağ'ın bölünmesi Soğuk Savaş'ın bir sonucudur. O dönemde bölünmüş bir Kore ve bölünmüş bir Almanya vardı. Bu da soğuk savaşın bir sonucudur. Karabağ da tıpkı bunlar gibi Soğuk Savaş'ın bir sonucudur. Buradaki çatışmalar donduruldu ve Rusya için bu dondurulmuş çatışmalar esasında Soğuk Savaş döneminde Almanya'nın bölünmesi ile ulaşmak istediği hedeflerle hemen hemen aynıydı.

Güney Kore gibi, Almanya da güçsüz bir devlet haline getirilmek isteniyordu. Daha sonra

Sovyetler Birliği yıkıldı, Doğu Almanya değişti ve Kore hala bölünmüş durumdadır. Karabağ'ın akıbeti ne olacak, onu bilemiyoruz. Hepimiz Doğu Ukrayna'da Kırım'ın ilhak edilmesi ile beraber ortaya çıkan gelişmeleri ve sonuçları biliyoruz. İnanıyorum ki, burada gerçekten donmuş çatışmaların çok önemli bir etkisi oldu ve Karabağ'da da önümüzdeki iki yıl boyunca çok önemli etkileri olacak. O yüzden, ben de özellikle Ukrayna savaşını, Azerbaycan'ı ve bu noktada Güney Kafkasya'da çıkarlarına değinmek istiyorum:

Dondurulmuş çatışmalar çağı sona eriyor. Artık "Kanayan Ateşkesler" çağına giriyoruz. Günlük karşılıklı düşmanca müdahaleler devam ediyor ve hiçbir ateşkes sonuna kadar gitmiyor ve helikopter bile düşürebiliyoruz. Ama "barışçıl diyalog çağı" da korkarım ki sona eriyor. Yeniden silahlanma ve tam çatışma çağı bir kez daha geri geliyor. Çünkü artık dondurulmuş çatışmalar çağı sona eriyor. Karabağ, elbette ki Doğu Ukrayna değil. Ama Doğu Ukrayna da Karabağ olmayacak. Ukrayna, Azerbaycan'dan farklı olarak silahlı bir ulus haline geliyor. "levee en masse" Fransızlar tarafından kullanılan, Napolyon çağında geliştirilmiş bir kavramdır. Ukrayna toplumu şu anda devletlerini ayakta tutabilmek için topyekûn bir savaşa hazırlanıyor. Rusya Ukrayna'nın Gürcistan olmadığını anlayamadı. Ukrayna'nın nüfusu 44 milyon Gürcistan'ın nüfusu ise 3 milyondur. Gürcistan'ın nüfusu ise üç milyondur. Ukrayna'nın çok büyük bir ordusu var. Nükleer ve orta-menzilli balistik füzeler de üretebiliyor. Azerbaycan, Gürcistan ve Moldova stratejik sebeplerle sürekli olarak bölünmüş bir halde tutulmak istenmekteydi. Ama Rusya yeniden silahlandırıyor. Ya Sovyetler Birliği içerisinde ya da yeni bir imparatorluk çerçevesinde yeniden yerleştirmeye çabalıyorlardı. Artık Moskova Kırım'ın ilhakını bir sonraki aşamaya taşımak istiyor, mümkün olduğunca çatışma noktasına geçirmek istiyor. Son yirmi yıldır, Sovyet alanında devletlerarası ilişkiler bu şekilde devam etmektedir. Putin'in buradaki nihai hedefi, bu ilhakla NATO'yu kırmak, Ukrayna'ya saldırarak ve Kırım'ı ilhak ederek NATO'yu parçalamak ve Batı'nın bir Avrupa devleti kuramayacağını ve burada bir Avrupa devletinin yaşayamayacağını göstermektir.

İkinci önemli gözlemim ise şu; Ukrayna ve Rusya artık bir devletlerarası çatışmanın içerisinde. Aynen Polonya'da gerçekleşen 16. Yüzyıldaki askeri çatışma grubu Slavlar, şu anda Doğu Ukrayna'da başka Slavları öldürüyorlar ve bu savaş için düğmeye basan Başkan Putin ama nasıl sona erdireceğini bilmiyor. Tek planı bu şekilde devam etmektir. Doğu Ukrayna bir savaş meydanı haline gelmiştir ve Batı destekçisi bir Slav ittifakı da ortaya çıkmıştır. Ukrayna ve Polonya, revizyonist Rusya'ya karşı ayağa kalkıyor. Bunu "Slavik Titanlar" mücadelesi olarak adlandırıyorum. Ukrayna ve Rusya arasındaki savaş, Slavlar arasında gerçekleşen bir iç savaştır ve bu savaş Karabağ için de bir takım sonuçlar doğuracaktır. Eğer Kiev ve Moskova arasındaki çatışma bir topyekûn savaşa dönüşürse, ki bunun işaretlerini görüyoruz, korkarım, Sovyet sonrası bölgede mini bir dünya savaşı ortaya çıkacak ve Putin ve Rusya bölgeye hâkim olmak için savaşacak ve Sovyet sonrası bu bölgeyi kendi egemenliği altına almaya çalışacak. Bir başka sonuç da budur. Bunun benzerini Gürcistan ve Rusya arasında gölge Ivanishvilli hükümeti ile yaptığını gördük ve bu da giderek Gürcistan hükümetindeki varlığını güçlendirmektedir.

Doğu Avrupa'daki savaş esnasında, AGİT içerisindeki işbirliğinin son derece etkisiz olduğunu gösterdi. Bunun Karabağ için de bazı sonuçları var. Doğu Ukrayna'daki savaş giderek AGİT'in bir barış statüsü kurucusu rolünü oldukça düşürecek ve artık donmuş çatışmaların bir tarafsız hakemi olmaktan uzaklaşacak. Tek tek söylediğimiz gibi, Doğu Ukrayna'daki ateşkesin ihlali

buradaki AGİT içerisinde istihbarat aktarma açısından kullanılmakla kalmıyor, aynı zamanda bir takım roketler ve füzelerin de gönderildiğini biliyoruz. Rusya bu noktada giderek AGİT'in rolü konusunda hayal kırıklığına uğramakta aynı zamanda Karabağ için de bir takım sonuçlara sahip. Çünkü, biliyoruz ki Karabağ'da AGİT'in varlığı çok uzun süredir mevcut.

Bugün değineceğim, dördüncü ve temel vurgum şudur; Doğu Ukrayna'da olan şey esasında bilginin silahlaştırılmasıdır. Rusya, batıdaki kamuoyunu Ukrayna'ya karşı harekete geçirdi ve bunu yaparken de medyanın tüm araçlarını kullandı. Bilgi böylece gerçek bir silaha dönüşmüş oldu. Bilginin silahlaştırılması Azerbaycan, Ukrayna ve Rusya arasındaki savaşta çok yıkıcı etkiler doğurdu. Korkarım ki, bunun aynı zamanda Azerbaycan ve Türkiye arasında da tahrip edici etkileri olacaktır. Çünkü bir kez daha böyle bir durum ortaya çıktığında Rusya Azerbaycan'a karşı bilginin silaha dönüşmüş halini kullanacaktır. Bunun da Türkiye açısından oldukça önemli sonuçları var ki Azerbaycan'ın uzun vadeli bir müttefiki biliyorsunuz. Türkiye'nin ve Azerbaycan'ın bilgi alanındaki tepkileri çok önemli bir hale gelecek. Avrupalıların kalbinin kazanılması gerekiyor. Karabağ çatışmalarının gelecekte ne şekilde algılandığını görmek zorundasınız ve bu da çok sıcak bir çatışma halini almaya devam ediyor.

Doğu Avrupa'nın Azerbaycan'ı ne şekilde etkilediğine dair duruma ilişkin olarak beşinci gözlemim; Azerbaycan ve Karabağ söz konusu olduğunda NATO'nun uyanışını görüyoruz. NATO bir süredir uyuyordu. Doğu Ukrayna'daki krize tepki göstermede çok yavaş davrandı ama Atlantik İttifakı şu anda kendi askeri ve güvenlik konumunu bir kez daha saptamaya çalışıyor. Ukrayna da, bütün Karadeniz'de kendi deniz kuvvetleri duruşunu Karadeniz'de gözden geçiriyor. Kanada örneğin buradaki mistral uçak gemilerini almayı planlıyor ve bir gün Kanada

mistrallarının bir Rus helikopter taşıyıcısı yerine Karadeniz’de rahatlıkla operasyonlar yaptığını görebileceğiz.

Altıncı husus; Kuzey Karadeniz bir Rus gölü haline geliyor. Biz farkında olsak da olmasak da, burada güvenlik ve askeri açısından büyük bir hâkimiyete sahip Türkiye, kendi NATO manevraları dışında burada kendi savaş gemilerini bulundurmuyor. Ama burada yine de NATO Ukrayna’nın yavaş yavaş uyandığını görüyoruz. Türkiye askeri tatbikatlar haricinde burada gemileri bulunmazken, özellikle Güney Kafkasya’da NATO’nun uyarılarıyla birlikte daha stratejik bir duruş alınmaya başlandı. Bu da tabii ki Karabağ’daki durumu etkileyecek. NATO, Azerbaycan’a giderek daha fazla önem vermek durumunda kalacak. Örneğin, 2015 Şubat’ta Bakü’de bir konferans gerçekleştirilecek.

Yedinci gözlemim; belki diğerleri kadar öne çıkmıyor ama çok önemli. Doğu Ukrayna’da bir milliyetler savaşı gördük. Ukrayna milliyetler savaşı konusunda, Kuzey Kafkasya’da Kuzey Kafkasyalı gönüllüler açısından bakıldığında, yeni askeri birimler ortaya çıkarmak konusunda bir test zemine dönüşmektedir. General Munaiev’in komutasında Çeçen tugay oluşturuldu. 100.000’den fazla Çeçen şu anda Doğu Avrupa’da yaşıyor ve onlar da Rusya ve Çeçenistan arasındaki iki acı dolu savaşın anılarını taşıyorlar. Bağımsız Kırım Tugayları’nı yaratma yönünde planlar var. Bunlar sadece Çeçenlerden olmayacak ama Ukrayna da Kırım Tatarlarından bir tugay oluşturma girişiminde. Ukrayna yavaş yavaş kendi ait bir *Dikkaia Divisia* oluşturmaya doğru gidiyor. Biliyorsunuz ki, bu ad Kafkas savaşı sırasında Rus-Kafkas bölünmesinde Kafkas gönüllülerinin adıydı. İzlememiz gerekenlerden biri de budur.

Sekizinci husus, doğu Avrupa giderek yüzyılın muharebe alanı olarak ortaya çıkıyor. Doğu Ukrayna yeni silahların ve savaş stratejilerinin denendiği bir yer oldu. Yeni Rusya’nın askeri dönüşümü 10 yıl kadar önce askeri reformlarla gündeme geldi. Burada Rusya tarafından Ukrayna’ya yönelik bir “hybrid savaş” yaratılıyor. Ve bir gün, korkarım ki Azerbaycan’a da Karabağ’da uygulanacak. Azerbaycan ve Türkiye, Ukrayna ordusunun burada gerçekleştirdiği reformları anlamak üzere, Kiev’e askeri danışmanlar yerine askeri gözlemciler göndermelidir. Türkiye’nin dikkat göstermesi gereken alanlardan biri de askeri bölgelerdeki insansız hava araçlarının (İHA)’ların kullanılmasıdır.

Dokuzuncu husus; Türkiye üzerinden Azerbaycan’dan Avrupa’ya giden Güney gaz boru hattı Ukrayna’yı ve Azerbaycan’ı bir araya getirecek. TANAP boru hattı Azerbaycan’ın Balkanlara uzanan bir köprüsü olacak ve Slovak gaz Avrupa Birliği içerisindeki interkonektör ile birlikte Azerbaycan, Ukrayna ve Avrupa Birliği arasında kademeli bir enerji bağlantısı çıkacak. Trakya şu anda Azerbaycan’ın Balkanlara açılan arka kapısı konumundadır.

Son olarak değinmek istediğim nokta; Doğu Ukrayna’daki savaş daha önce büyük güçler tarafından diplomatik olarak askıya alınmıştı ama artık büyük güçlerin rolünü görmüyoruz. ABD, AB Karabağ barış sürecinin içerisinde giriyor. AGİT çerçevesinde Sarkisyan ve Aliyev bu toplantılara katıldı ama buradaki müzakere süreçleri bakımından devam etmeyecek gibi görünüyor, çünkü Batı, Ukrayna’daki duruma odaklanmış durumdadır. Karabağ konusuna gereken özeni göstermiyor. En çok korktuğumuz, Doğu Ukrayna’daki durumların, sürecin barışçıl bir şekilde çözümünün önünde engeller oluşturmasıdır.

Doğu Ukrayna'daki savaş, Güney Kafkasya'da daha bölgesel bir rol edinmeye başladı. Gürcistan devletinin bir kez daha uyandığını görüyoruz ve Azerbaycan da bu bölgede kendi etkisini kullanmak durumundadır. Aynı şey Türkiye için de geçerlidir. Pek çoğunuzun bildiği üzere Türkiye şu anda Suriye'deki çatışmalara çok fazla odaklanmış durumdadır. Ama bu yüzden de Azerbaycan'ın ekonomik, politik ve askeri olarak daha önemli bir rol oynaması gerekiyor. Özellikle Rusya, giderek daha fazla Ukrayna'ya odaklanacak. Azerbaycan bugün, ekonomik ilerlemesi dolayısıyla Güney Kafkasya'da en önemli bölgesel güç haline gelmektedir. Bu yüzden de Rusya Doğu Ukrayna'daki savaşa odaklanmış durumdadır. Azerbaycan Güney Kafkasya'da önemli bir aktör haline gelecektir. Bir başka korkum da Karabağ'daki sorunun bütünüyle ihmal edileceği ve hiç ilgilenilmeyeceğidir ama bunu zaman gösterecektir. Çok teşekkür ediyorum.

I. OTURUM:

1828 YILINDAN GÜNÜMÜZE "KARABAĞ MESELESİ" DEMOGRAFİK SÜREÇLER VE İDARİ DEĞİŞİKLİKLER

OSMANLI ARŞİVLERİNDE KARABAĞ

**TOBB ETÜ Fen Edebiyat Fakültesi Dekanı, Türkiye Cumhuriyeti
Başbakanlık Arşivleri Eski Müdürü,
Prof. Dr. Yusuf SARINAY**

Karabağ Güney Kafkasların en eski yerleşim alanlarından biridir. Bölgeye daha önce Türkler yerleşmişse de bölgenin tamamının Türk hâkimiyetine girmesi ve büyük Türk yerleşme hareketleri XI.-XIII. yüzyıllarda gerçekleşmiştir. Mesela XI. yüzyılda Karabağ'a ve bölgeye Türkmen/Oğuz boyları gelirken, Karadeniz'in kuzeyinden Kıpçakların da Kür boyuna ve Gence bölgesine geldiğini görüyoruz. Büyük Selçuklu Devleti döneminde 1064 yılında Gürcistan seferinden dönen Sultan Alparslan Karabağ'ı kışlak olarak seçmiştir. Selçuklu döneminde büyük ölçüde Türkleşmeye başlayan Karabağ, İlhanlıların yazlık merkezi olmuştur. 14. yüzyılda Timur'un hükümrânlığı altında kalan Karabağ, daha sonra Karakoyunlu ve Akkoyunlu Türk hanedanlarının yönetiminde kalmıştır. Bu dönemlerde Karabağ'a yeni Türk göçleri olmuştur. 16. yüzyılda Osmanlı Devleti ile İran hükümdarları arasındaki karşılıklı savaşlar sonucu da genelde Kafkasya ve özelde Karabağ'da bazı yer değiştirme ve göç hareketleri meydana gelmiştir.

Osmanlı Devleti'nin Azerbaycan'a yönelik seferleri 1514'te Yavuz Sultan Selim'le başlamış, 1534,1548 ve 1555'te Kanuni Sultan Süleyman döneminde devam etmiştir. Esasen başta Karabağ olmak üzere bölgenin Osmanlı Devleti'nin eline geçmesi III. Murat zamanında gerçekleşmiştir. Bu devirde bir taraftan Don-Volga Kanalı açma teşebbüsü (1569) ile Orta Asya Türkleri ile ilişkileri geliştirmeye çalışan Osmanlı Devleti, diğer taraftan Safevi hanedanının gücünü tamamen kırmak amacıyla 1578'te başlayan İran-Azerbaycan seferleri ile bölgeye tamamen yerleşmiştir. Önce Özdemiroğlu Osman Paşa'nın, sonra Rumeli Beylerbeyi Ferhat Paşa'nın 1587 tarihinde Karabağ'ın fethi ile görevlendirilmesi ile başlayan sefer sonucu İran ile 21 Mart 1590 tarihinde İstanbul'da imzalanan antlaşmaya göre; Tebriz, Karabağ, Gence, Revan, Tiflis Osmanlı yönetimi altına girmiştir.

1590'dan sonra Osmanlı Devleti Gürcistan, Dağıstan ve Azerbaycan'a yerleşmiştir. Osmanlı Devleti bölgede Revan eyaletinin yanı sıra; Karabağ'ı da Gence Beylerbeyliğine bağladı. Dolayısıyla Gence-Karabağ Eyaleti kurulmuş oldu. Gence kalesi de tekrar yapıldı.

Ancak Anadolu'da meydana gelen Celali İsyanları ile Osmanlı Devleti'nin bölgedeki egemenliği sarsılmış, 1603 yılında İran Şahı Abbas Azerbaycan'ı tekrar ele geçirmiştir. 1610 yılında Kuyucu Murat Paşa tekrar ele geçirmiştir. 1635 tarihinde IV. Murat'ın İran seferi sonunda bölge Osmanlı Devleti'nin eline geçmiş, 1639'da Kasr-ı Şirin anlaşması imzalanmış ve Revan İran'a bırakılmıştır. 1714 yılında ise III. Ahmet zamanında Şirvan ve Dağıstan'ın isteği üzerine Osmanlı Devleti bölgeye tekrar sefer düzenlemiş, Revan ve Karabağ alınmış, Tiflis ve Şamahı'ya valiler tayin edilmiştir.

1722 yılında Ruslar, Kafkasya ve Hazar kıyılarına inmeye başlamıştır. Rus Çarı I. Petro'ya karşı tekrar harekete geçen Osmanlı Devleti Erdebil, Tebriz ve Karabağ'ı tekrar ele geçirdi. 1724'te Rusya ile yapılan antlaşma ile Hazar kıyıları Rusya'ya bırakılırken Tiflis, Revan, Tebriz, Gence ve Karabağ Osmanlı Devleti'nde kalmıştır. 1734'te Nadir Şah bölgeyi tekrar ele geçirmiş ve 1735 İran-Rus Antlaşması ile Gence, Karabağ, Revan, Nahçıvan İran'ın eline geçti. 1747 yılında Nadir Şah'ın ölümünden sonra bölgede ortaya çıkan otorite boşluğu sonucu bölgede hanlıklar kurulmuştur. Bu hanlıkları kuranlar bölgedeki güçlü Türk aşiret ve boylarıdır. Gence Hanlığı Ziyadoğulları, Şeki Hanlığı Hacıçelebioğulları, Şirvan Hanlığı Mustafa Hanoğulları, Karabağ Hanlığı Civanşir Türkmen beyleri tarafından kurulmuştur (Ayrıca bölgede Bakü, Derbent, Nahçıvan, Tebriz, Erdebil gibi hanlıklar da kurulmuştur.).

Bu hanlıklar bağımsız olmasına rağmen, yine de Osmanlı ile İran'ın siyasi nüfuzu altında kalmışlardır. Hanlıklar döneminde, bazen kendi aralarında, bazen Osmanlı, Rus ve İran gibi komşu devletlerle ittifaka giren bu hanlıklar 18. yüzyıl sonlarına doğru Osmanlı Devleti'nin zayıflamasına paralel olarak bölge üzerinde Rusya etkili olmaya başlamıştır.

Rusya, XIX. yüzyılın başlarına kadar bölgede önemli bir ilerleme sağlayamamış, 1801 yılında Kuzey Gürcistan'a girmesiyle bölgedeki Rus işgali başlamıştır. 1804 yılında Gence Hanlığı'nın işgali, bunun ardından Rus-İran savaşı sonunda 1813 yılında imzalanan Gülistan ve 1826-28 yıllarında ikinci savaşın ardından imzalanan Türkmençay Anlaşması ile Azerbaycan'ın kuzeyinin ve bu çerçevede Karabağ'ın da Rusya'nın egemenliği altına geçmesi tamamlanmıştır. Rusya'nın bölgeye yerleşme sürecinde Azerbaycan üzerinde Rus-İran ve Osmanlı Devleti arasında bir

mücadele başlamıştır. Rusya karşısında Azerbaycan Hanlıklarının Osmanlı Devleti'nden yardım talepleri yoğunlaşmıştır.

Bu siyasi süreçte Karabağ ile ilgili Osmanlı Arşivlerine göz atacak olursak:

1590 yılında Osmanlı hâkimiyetine giren Karabağ, idari yapılanma itibariyle Gence Beylerbeyliği altında yönetilmiş olması sebebiyle Karabağ ile ilgili belgeler bazen Gence ile birlikte kayda geçmesine sebep olmuştur. Bölgenin fethedilmesi üzerine Osmanlı klasik yönetim sistemi içinde idari merkez Gence olmak üzere Gence-Karabağ eyaleti kuruldu ve eyaletin beylerbeyliğine önce Davut, sonra Mustafa Paşa atandı. Beylerbeyinin maiyetinde kale komutanı, defterdar ve kadı görevlendirildi.

Arşiv belgelerine göre, Osmanlı yönetiminin idari düzenlemeye paralel olarak ilk yaptığı işlerden biri Gence vilayetinde bozulan düzenin tekrar sağlanması olmuştur. Özellikle savaş sırasında Şirvan, Gürcistan ve Kür nehri taraflarına yerleşen bir kısım halkın haksız vergi ve asayişsizlikten Gence ve Karabağ'a geri dönmeye korktukları için Osmanlı Padişah'ı Gence Beylerbeyi, defterdarı ve kadısına 2 Ekim 1590 tarihinde gönderdiği fermanla hiç kimsenin malına mülküne, vakıf ve dükkânına ve ailesine zarar verilmemesi ve korunması için emir vermiştir (**BOA. DVNS. MHM. ZLY. d. 4/167**). Bir yıl sonra Eylül 1591'de yeni bir fermanla Gence ve Karabağ halkının fetih sırasında Şirvan'a göç etmeleri sebebiyle yerlerinin boş ve harabe halinde kaldığı, bu sebeple göç eden tüm halkın geri dönmesi için tedbirler alınması hususunda Şirvan'da bulunan Vezir Hasan Paşa'ya emir verilir (**BOA. DVNS. MHM. ZYL. d. 4/369,370**).

Gence ve Karabağ vilayetlerinde görülen kıtlık ve pahalılığı önlemek için Revan ve Nahçıvan'dan gelen zahire ve hayvanlardan vergi alınmaması için Revan Beylerbeyi ve Kadısına 4 Kasım 1590'da yazılan bir fermanla emir verilir (**BOA. DVNS. MHM. d. 67/59**).

Osmanlı yönetimi yeni fethedilen bölgelerde yaptığı gibi Gence ve Karabağ'da da sosyal ve iktisadi yapıyı ortaya koyan tahrir de yaptırmıştır. 1593 yılında tamamlanan ilk tahrir defterinde Karabağ ve Gence 'de yaşayan taife, Ulus, Cemaat ve boy isimleri ile bunların yaşadıkları yerleşim yerleri bulunmaktadır. Ayrıca bölgede Buğday, arpa, bostan, sebze ve meyve yetiştirildiği yapıldığı, ipek böcekçiliği ve hayvancılığın da (at, geyik vb.) gelişmiş olduğu anlaşılmaktadır. (**BOA, TT. d. 699/2-5**).

Gence ve Karabağ 1714 yılında tekrar İranlılardan alındıktan sonra bölgede Osmanlı düzeni sağlanmıştır (**BOA. DVNS. MHM. d. 132/960-961**). Bölgenin İkinci defa fethinde büyük gayret gösterenler ödüllendirilmiş, yaralanan askerler tekaüde ayrılmıştır (**BOA. DVNS. MHM. d. 133/1037**. Belgede bu askerler isim isim sıralanmıştır.). Yeniden yapılan idari düzenlemede Gence tekrar kaza merkezi yapılmıştır. 1726 yılında Gence vilayetinin tekrar tahriri yapılarak köy ve ilçe gelirleri has, zeamet, tımar ve ocaklık olarak verilmesi için de ferman hazırlanmıştır (**BOA. DVNS. MHM. d. 133/1122**). Bu tahrir 1728 tarihinde tamamlanmıştır. Bu tahrirde sadece Gence kazası ele alınmakta olup Gence içinde 15 adet cami ve mescit olduğu, bağ, bahçe ve gelirleri verilmektedir (**BOA. TT. No: 903**). 1732 tarihli defterde ise Gence Halhana, Berdea ve Bergüşad sancakları için tespit edilen tımar ve zeametlere tayin edilen sipahiler ve tahmini gelirleri bulunmaktadır (**BOA. Kamil Kepeci tasnifi KK. d. /532**).

Vezir Mustafa Paşa'nın Gence'de tesis ettiği cami ve medrese vakfının geliri olarak Padişah'a ait Hangah köyü tahrir ve vakıf olarak kaydedilir. Hanlıklar döneminde Osmanlı belgelerine yansıyan en önemli husus, bu hanlıkların Osmanlı Devleti'nden sık sık yardım talep etmeleridir. Osmanlı Devleti bu dönemde bazı yardımlarda bulunmakla beraber öncelikli politikasının "hanlıkların kendi aralarındaki problemleri çözerek İran ve Rusya'ya karşı birlikte hareket etmelerini sağlamaya çalışmak" olduğu birçok belgeye yansımıştır. Bu devirde, Osmanlı Devleti ile en yakın işbirliği yapan hanlık Karabağ Hanlığı olmuştur. Özellikle Karabağ Hanı İbrahim Halil Han 1774'te Osmanlı Devleti'ne bağlılığını bildirmiştir (**BOA. HAT 16/720**). 1776 tarihinde Karabağ Hanı, Rusya ile ittifak halinde olan Iraklı Han'ın Azerbaycan'a ve Revan'a saldırması halinde bütün Azerbaycan ve Dağıstan hanlarının birlikte karşı koyacaklarını bildirmektedir. Osmanlı Devleti'nin 1790 tarihinde Rusya'ya karşı Karabağ ve Revan Hanlıklarına gönderdiği askeri yardım, para ve hediyelerle ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır. Hanlıklar döneminde bazı Osmanlı yazışmalarında Revan ve Karabağ hanlıklarına yardım yapılması gerektiği vurgulanırken "Devlet-i Aliyye mülkünden olduğunun kabul edildiği" ifadelerine de rastlanmaktadır (1795 tarihli **BOA, HAT. No: 6748**). Revan, Karabağ ve Şuşa Hanları İran'da hâkimiyet kuran Ağa Mehmet Han'a karşı destek olunması amacıyla kendilerine berat verilmesi talepleri Osmanlı Padişahı tarafından uygun görülümüştür (**BOA. HAT-227/12634**). 1800'den sonra Rusların bölgeye inmesine paralel olarak Hanlıkların Ruslara karşı yardım talepleri yoğunlaşmıştır. (**BOA. HAT-1392/55538**).

Türkmençay ve 1829 tarihli Edirne Antlaşması ile Osmanlı Devleti'nin Kafkasya ile ilişkileri büyük oranda kesilmiş, Rusya bölgeye yerleşmiştir. Bu dönemde Osmanlı belgelerine yansıyan en önemli konular Rusya'nın politikası ve Kafkasya'ya (Revan, Nahçıvan ve Karabağ bölgesi) Ermeni göçleri ve bölgedeki Türklere yönelik faaliyetleridir. İran'dan Kafkasya'ya yapılan göçlerin yanı sıra (İran'dan 41.245 Ermeni göçürülmüştür.), Doğu Beyazıt, Erzurum, Kars, Bayburt bölgelerinden Rusya'ya 100 bin civarında Ermeni göçürülmüştür. Bu konudaki Rus politikası ile ilgili Osmanlı Arşivi'nde, özellikle Hatt-ı Hümayun fonunda çok sayıda belge bulunmaktadır. Bölgeye Ermenilerin yerleşmesinden sonra Karabağ, Revan ve Nahçıvan'daki Ermeni faaliyetlerine sık sık belgelerde rastlanmaktadır. Hatta 1890'lardan itibaren Karabağ ve Nahçıvan Ermenilerinin Osmanlı Devleti'ne ait olan Van, Bayezid ve Muş taraflarına saldırıya hazırlandıkları (**BOA. HR. SYS, 2769/1**), bunlara karşı tedbir alınması için vilayetlere gönderilen yazılar (**BOA. DH. MKT. 1713/94**), Karabağ Ermenilerinin bölgedeki, özellikle de Tiflis'teki Ermenileri isyana teşvik ettikleri (**BOA. MKT. MHM. 670/14**), Karabağ Ermenilerinden birkaç yüz Ermeninin Osmanlı sınırlarını geçerek fesat çıkaracaklarına dair belgeler (**BOA. HR. SYS. 2792/56**), Ermenilerin Karabağ ve Gence'de Türk ve Müslümanların evlerini yaktıkları, 1905 yılında Şuşa, Bakü ve Ağdam'da Ermenilerin yaptıkları katliam (**BOA. Yıldız Sadaret Hususi Maruzatı. No: 494/36**), Batum Antlaşması'ndan sonra Ermenilerin Karabağ ve Nahçıvan'da yaptıkları katliam (**21 Ekim 1918 – BOA. HR. SYS. 2460/57**), Ermenilerin Müslümanlara tekrar mezalim uygulaması (**1920 – BOA. HR. SYS. 2878/77**). gibi konular belgelerde yer almaktadır.

Rus ve Ermeni baskı ve katliamları üzerine Karabağ, Gence ve Dağıstan bölgelerinden Anadolu'ya yapılan göçler ve bunların Elazığ, Malatya, Adana, Diyarbakır, Bitlis, Fethiye'ye yerleştirilmeleri ile ilgili çok sayıda belge bulunmaktadır. (1901, 1903, 1905, 1906, 1908. **Y. PRK MHT. 2664/53**).. **56/38, A. MKT. MHM. 515/23, DH. MKT. 996/59, A. MKT. MHM. 528/15, DH. MKT. 2680/78, DH. MKT. 2626/97, DH.**

SONUÇ

Osmanlı Arşiv belgelerini topluca değerlendirdiğimiz zaman, 1590 yılından itibaren Osmanlı merkezi yönetiminin ayrılmaz bir parçası olarak görülen ve öyle yönetilen Karabağ bölgesi, zaman zaman Osmanlı ile çoğu Türk olan İran hanedanları arasında sık sık el değiştirmiştir. Hanlıklar döneminde de Osmanlı Devleti ile sıkı ilişki içinde olmuşlardır. Azerbaycan'da kurulan 18 hanlıktan biri olan Karabağ Hanlığı özellikle İbrahim Halil Han, Osmanlı Devleti ile diğer hanlıklara nazaran daha yakın bir işbirliği içinde olmuştur. Dolayısı ile X. yüzyıldan itibaren bölgenin kaderine tamamiyle çeşitli Türk devletleri ve hanedanları hâkim olmuş, bu durum 1828 Türkmençay ve 1829 Edirne Antlaşması ile bölgenin Rusların eline geçmesine kadar devam etmiştir. Bu tarihten itibaren Rusya'nın politikası sonucu Karabağ ve Revan bölgesi sistemli bir şekilde Ermenileştirilmiştir. Bölgenin kaderi Ermeniler lehine değişmeye başlamıştır. Böylece Rusya, İran ve Osmanlı Devleti sınırlarında gelecekte kendi politikaları için kullanabileceği bir müttefik kazanmış, aynı zamanda Azerbaycan Türkleri ile Anadolu Türkleri arasında Hıristiyan Ermenilerden oluşan bir setin temellerini atmıştır. Sonuçta Rusya'nın Türkiye ve Azerbaycan için günümüze kadar devam eden Ermeni sorununun temellerinin atılmasında birinci derecede rol oynayan bir devlet olduğunu söylemek mümkündür. Karabağ'ın yanı sıra, büyük oranda Türk ve Müslümanlardan oluşan Revan Hanlığı'nın sistemli bir şekilde yapılan katliam ve baskılar sonucu nasıl Ermenistan'ın başkenti Erivan haline dönüştürüldüğü de gündeme getirilmelidir.

Karabağ'la ilgili Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı'nda bulunan önemli belge fonları şunlardır:

Divan-ı Hümayun Mühimme Defterleri (A. DVNS. MHM. d.)

Divan-ı Hümayun Name-i Hümayun Defterleri (A. DVNS. NMH. d.)

Tapu Tahrir Defterleri (TT)

Hatt-ı Hümayun Tasnifi (HAT)

Hariciye Nezareti Siyasi Kısım (HR. SYS)

Yıldız Sarayı Arşivi Tasnifi (Y. PRK)

Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemî (DH. MKT)

Bab-ı Âli Sadaret Mektubi Kalemî Mühimme Kısım (A. MKT. MHM)

Haritalar Tasnifi (HRT)

Maliye'den Müdevver Defterleri (MAD)

Cevdet Tasnifi (C.) Dâhiliye, Maliye, Askeriye, Tımar Bölümleri

Kamil Kepeci Tasnifi (KK)

1828 YILINDAN SONRA KARABAĞ TOPRAKLARINDA İDARİ DEĞİŞİKLİKLER

Kafkasya Uluslararası İlişkiler ve Stratejik Araştırmalar Merkezi (QAFSAM) Başkanı, Dr. Araz ASLANLI

Sayın Başkan,

Sayın Azerbaycan Büyükelçisi,

Sayın Türk Büyükelçilerimiz,

Sayın SAM Başkan Yardımcısı,

Değerli hocalarım,

Değerli katılımcılar,

Hepinizi saygıyla selamlıyorum. 1828 yılından sonra Karabağ topraklarındaki idari değişikliklere değineceğim. Ama Karabağ sorununun bugünkü tartışmalarında, Karabağ sorununa ilişkin olarak günümüzdeki değerlendirmelerde üzerinde durulması gereken bir kaç husus var. Özellikle, onlara kısaca değinip sonra asıl konuya geçmek istiyorum.

Bu tartışmalardan, biri Karabağ'ın kime ait olduğu tartışmasıdır. Bu tartışmaya ilişkin olarak, bölgedeki yönetsel yapı ve bölgenin ismi temel unsurlardandır. Bölgenin tarihi olarak kime ait olduğu konusu açısından değerlendirme yapmamız için, bölgenin isminin kökü itibariyle analizi ve bölgede tarihten günümüze kadarki hangi etnik yapının yönetiminde olduğunun incelenmesi gerekiyor. Bölgenin tarihten günümüze kadarki demografik ve etnik yapısı da önemlidir.

Diğer önemli konulardan bir diğeri ise, Karabağ sorununa ilişkin günümüzdeki tartışmalarda, batıda özellikle Ermeni bazı yazarların ve Ermeni tezlerini savunan bazı araştırmacıların Karabağ'ın Ermenistan'a ait olduğunu sık sık ifade etmeleridir.

Karabağ, Sovyetler Birliği zamanında Stalin tarafından Azerbaycan'a verildi. Neye dayanarak bu iddiaları ileri sürüyorlar? Karabağ sorunu açısından bu konuda özel bir önem ifade ediyor. Diğer önemli konulardan biri olarak, Sovyetler Birliği döneminde Azerbaycan, Dağlık Karabağ özerk bölgesine ekonomik, kültürel ve eğitim alanlarında bir ayrımcılık uyguladı mı? Bu konunun aydınlatılması gerekiyor. İkinci sorun alevlenirken, Azerbaycan mı önce Sumgayıt'ta katliam yaptı? Daha sonra mı sorun tırmandı? Yoksa, önce Ermenistan'da ve eski Dağlık Karabağ özerk bölgesinde bazı katliamlar yaşandı ve asıl sorun daha sonra mı ortaya çıktı? Sumgayıt'ta aslında neler yaşandı? Bu konunun aydınlatılması gerekiyor.

Bir başka boyut ise, Dağlık Karabağ özerk bölgesinin özerkliğinin kaldırılmasıdır. Bunun üzerine mi Ermeniler ayaklandı ya da Ermenistan Azerbaycan'a saldırdı? Yoksa, önce sorun tırmandı da, daha sonra mı Azerbaycan özerkliği kaldırdı? Çünkü, sadece Batıda değil, Türkiye'de de "Profesör" sıfatı olan çok sayıda bilim adamının da bu konuda yanlış değerlendirmeler yaptığını maalesef görebiliyoruz. Ama tabii ki en önemlisi, savaş başladıktan sonra günümüze kadarki süreç ve bu sürecin uluslararası hukuk açısından değerlendirilmesidir ki bana kalırsa tüm tarihi, demografik süreçler bir kenara bırakılarak sadece hukuki açıdan yapılacak tartışmalar, bu konuyu değerlendirmek için yeterli olabilir.

Tarihi Karabağ bölgesinde, 19. yüzyılın başından günümüze kadarki idari değişikliklere bakacak olursak, ilk önemli aşama Karabağ bölgesinin Rusya'ya bağlanmasına ilişkin süreçtir. Burada, ilk önemli belge olarak, 1805 yılında bu Karabağ ve Rusya arasında imzalanmış olan Kürekçay Anlaşması'ndan bahsedebiliriz. Bu anlaşmanın önemi; Rus arşivlerinde duran belgeye göre, Rusya, Karabağ bölgesini kendisine bağlayacak bu anlaşmayı bir Azerbaycan Türkü yöneticisiyle imzalamış. Eğer bu bölgenin etnik yapısı Ermenilerin yoğun olduğu bir etnik yapı olsaydı ya da Ermenilere ait bir yönetim olsaydı, Rusya anlaşmayı neden bir Azerbaycan Türkü yöneticisiyle yapsın? Sözkonusu anlaşma Ermeni bir yöneticisiyle yapılmadı ki; 1 sene sonra Karabağ Hanlığı'nın Han'ı öldürülüp yerine oğlu Mehdi Kulu Han geçtiği zaman, Mehdi Kulu Han'ın atanmasına ilişkin anlaşma Çarlık kararnamesi ve imparatorluk kararnamesi diyebileceğimiz belgede de, 1 yıl önceki Türk Müslüman yönetici ile anlaşma imzalandı, bölge Rusya'ya bağlandı. Daha sonra onun yerine bölgeyi yönetmek için bir Ermeni yönetici olarak atanabilirdi. Ama yine bir Türk'ün atanması söz konusudur. Çünkü bölgede Azerbaycan-Türk nüfus yoğunluğu vardı.

Bu idari yapıyla ilgili bir sonraki düzenleme ise, Çarlık Rusyası bölgeyi 1813 Gülistan ve 1828 Türkmençay Anlaşmalarıyla Aras nehrinin kuzeyindeki Azerbaycan topraklarını kendi içine,

sınırlarına dahil ettikten sonra, Hanlıklarla ilgili düzenleme yapıldı. Hanlıklar ortadan kaldırıldı ve yeni idari yapılar oluşturuldu. Bu süreçte, Rusya'nın uzun bir süredir kendisi için Güney Kafkasya'da güvenebileceği bir yönetim oluşturma hedefleri vardı. Ermenilerin yoğun yaşadığı bir yönetim oluşturulurken Karabağ bölgesi buraya dahil edilmedi. Çarlık Rusyası zamanında yine o bölgede Ermeni nüfusu fazla olsaydı, buraya kadarki süreç yaşanmamış olurdu. 1822 yılında Karabağ hanlığı kaldırılırken, yeni idari düzenlemeler yapılırken, Karabağ bölgesi bugünkü Ermenistan'ın temellerini oluşturan idari yapıya dahil edilmemişti.

Çarlık Rusyası'nın Dağılma Aşaması ve Kafkasya'daki Yeni Devletler

Bir sonraki aşama, idari açıdan ve sınır tartışmaları açısından Çarlık Rusyası'nın dağılma aşaması, Kafkasya bölgesinde yeni devletlerin ortaya çıkma aşamasıdır. Burada ifade edildiği üzere, dış güçlerin baskısı nedeniyle Azerbaycan'ın tarihi bölgelerinden olan Erivan Hanlığı, Erivan kenti Ermenistan'a bırakılmak zorunda kaldı ama o dönemde hem Ermenistan Karabağ'ın Azerbaycan'a ait olduğunu kabul etti hem de Karabağ bölgesi Ermenileri temsil eden bazı yapılarla Azerbaycan merkezi yönetimi arasında imzalanmış olan anlaşmalarda da bölgenin Azerbaycan'a ait olduğu kabul edildi.

Bolşevik Rusyası'nın Kafkasya'yı İşgal Etmesi

Bir sonraki süreç, Bolşevik Rusyası'nın Azerbaycan'ı ve genel olarak Kafkasya'yı işgal etmesi, kontrolü altına alması, burada sosyalist yönetimler oluşturmaları ve daha sonra Sovyetler Birliği'nin oluşması sürecidir. Bu aşamada da yine tartışma sadece Karabağ bölgesine ilişkin değildir. Ermenistan aynı zamanda Azerbaycan'ın Zengezur bölgesine üzerinde de iddiasını ileri sürüyor. Azerbaycan'da yeni kurulan sosyalist yönetim ilk aşamada buna tepki gösteriyor. Azerbaycan, 30 Nisan 1920'de Ermenistan'a verdiği notada Zengezur'a ve Karabağ'a ilişkin iddialarından vazgeçmesini istiyor. Ama daha sonra Azerbaycan'daki komünist yönetim, Moskova'daki komünist yönetim, görüşmeler yaparak Ermenistan'ı da yeni sisteme daha uyumlu hale getirmek için Azerbaycan'dan Ermenistan'a toprak verilebileceğini ifade ediyorlar. Bu çerçevede Azerbaycan, tarihi Zengezur Bölgesi'nin önemli bir kısmı kaybediyor ve Zengezur Bölgesi'nin verilmesi dolayısıyla bugünkü Azerbaycan'ın ana kısmıyla Nahçıvan bölgesi arasında bir kopukluk oluşuyor. Doğrudan Karabağ sorunu ile ilgili kısım, Ermeniler Zengezur'u aldıkları halde iddialarını sürdürdükleri 1921 yılında yapılan toplantılardır. Aslında bugünkü haliyle, etnik göstergeleri bir kenara bırakırsak, Karabağ sorununun ortaya çıkmasında en temel süreçlerden biri budur.

Dağlık Karabağ Özerk Bölgesini Oluşturulma Süreci

1921 yılındaki 4 ve 5 Temmuz tarihli toplantılar çok önemlidir. Ermenilerin de Stalin'in Karabağ'ı Azerbaycan'a verdiğini ifade etmeleri gibi temeli olmayan bir iddiayı ortaya atmalarının nedeni de budur. 4 Temmuz tarihli toplantıda, Rusya Bolşevik Komünist Partisi'nin Kafkas bürosunun toplantısında Karabağ'ın dağlık kısmının Azerbaycan'dan ayrılarak Ermenistan'a verilmesine ilişkin bir karar alınıyor. Ertesi gün, 5 Temmuz'da bu karar iptal

ediliyor. Karabağ'ın Dağlık kısmının Azerbaycan'da bırakılmasına ilişkin karar bir alınıyor. Bu kararlara ilişkin belgelerin Rusça orijinalleri okunduğu zaman, 4 Temmuz tarihli toplantıda Karabağ Bölgesi'nin Ermenistan'a verilmesinden bahsediliyor. 5 Temmuz tarihli toplantıda ise, Karabağ Bölgesi'nin Dağlık kısmının Azerbaycan'a bırakılmasından bahsediliyor. Eğer Ermenistan'dan ayrılıp Azerbaycan'a verilmiş olsaydı, Azerbaycan'a verilmesinden ya da Ermenistan'da bırakılmasından bahsedilirdi. Ama Rusça orijinallerinden de görüldüğü üzere Ermenistan'a verilmesinden, bir gün sonra ise Ermenistan'a birleştirilmeyip Azerbaycan'da bırakılmasından bahsediliyor. O toplantıda Stalin'in de bulunmuş olması bir şey değiştirmez. 5 Temmuz tarihli toplantıda karar 7 kişinin oyuyla alındı ve o 7 kişinin içerisinde sadece 2 tane Azerbaycan Türk'ü vardı. 5 Temmuz tarihli toplantının bir diğer önemi ise, Azerbaycan yönetiminin üzerinde bir baskı oluşturulmasıdır. Azerbaycan'ın bir an önce kendi içerisinde Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni oluşturması ve oluşturulan bu özerk bölgenin merkezi'nin Şuşa olması kararı alındı. Bu da tarihi adalete uygun, fakat özerkliğin oluşturulması uygun değildi, ama Şuşa'nın merkez olması uygundu. Çünkü Şuşa, tarihi Karabağ bölgesinin merkeziydi ama özerk bölgenin oluşturulması talebi tamamen yapaydı.

Azerbaycan'ın içinde Dağlık Karabağ özerk bölgesini oluşturmaya ilişkin bir tek görüş yoktu. Rus yöneticiler de dâhil olmak üzere farklı bakış açıları vardı. Yine de, dış baskılar, Moskova'nın baskısı ve içerdeki talepler üzerine, 7 Temmuz 1923'te, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin oluşturulmasına ilişkin bir karar alındı. Ama bu kararda, özerk bölgenin merkezi olarak Şuşa değil, Hankendi seçildi. Yani önceden tarihi olarak Azerbaycan Türklerinin yoğun yaşadığı bu bölgenin merkezi olan Şuşa değil, Hankendi seçildi ki, Hankendi yeniden yapılanmaya ve göçlere daha müsait bir yerdi. İşte özerk bölgenin oluşturulmasından kısa bir süre sonra, Ekim ayı başlarında, artık Hankendi'nin de ismi bölgenin Ermeni nüfusunun talepleri dikkate alınarak 'Stepanakert' olarak değiştirildi. Bu da önemli göstergelerden biridir. Bu bölge tarihi bir Ermeni kenti olsaydı neden ismi 1923'e kadar Ermenilere daha uygun bir isim değil de "Hankendi" olarak kaldı?

Günümüzde bizi çok yakından ilgilendiren, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin oluşturulmasıyla ilgili önemli bir diğer boyut da, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi oluşturulurken tarihi Karabağ bölgesinin özellikleri dikkate alınmadı. Sadece Ermenilerin yoğun yaşadığı bölge dikkate alınarak çok yapay bir sınır çizildi. Şimdi, o konuya ilişkin güncel tartışmalara baktığımızda, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, Azerbaycan'a aitse neden orada Ermeni nüfus daha yoğun? Bu bölge oluşturulurken tarihi Karabağ bölgesi olmadığı biliniyor. Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi, tarihi Karabağ bölgesinin içinde Ermenilerin yoğun olduğu yerleşim birimleri temel alınarak oluşturulmuş bir bölgedir. Bu bölgenin içinde Ermeni nüfusunun daha yoğun olmasından doğal ne olabilir? Ne kadar demografik değişim olursa olsun, zorunlu bir göç söz konusu değilse ki Ruslar Azerbaycan'a zorunlu göç uyguladılar ama Azerbaycan, Karabağ bölgesinde bu yaşanmadı.

Doğal olarak, bugün de bu Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi yok, ama onun Sovyetler Birliği'nin dağılmasından önceki sınırları çerçevesinde, Ermeni nüfus yoğun çünkü zaten onların yoğunluğu temel alınarak oluşturulmuş bir bölgedir. Sovyetler Birliği zamanında baktığımızda, 1930 ve 1939 yıllarında Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ne ilişkin yeni düzenlemelerde 4 kentin isminin daha tarihi Azerbaycan isimleri yerine Ermeni isimleri ile değiştirildiğini görüyoruz. 1963 yılında,

Kruşçev döneminde bazı idari yapıların ortadan kaldırılmasına ilişkin reform bahane edilerek, "Şuşa" ortadan kaldırıldı. Şuşa ile ilgili bu durum psikolojik ve sembolik olarak önemli olan bir durumdur. Daha önce de ifade ettiğim gibi, Şuşa, tarihi Karabağ bölgesinin merkeziydi ve Şuşa'nın tamamen rayon olarak iptal edilmesi Ermeniler için ciddi bir kazanım olabilirdi. Yine de, iki sene sonra yeniden Şuşa Rayonu oluşturuldu. O süreçte bazı Ermeni gruplarının hedeflerine ulaşmasına izin verilmedi.

Bir sonraki gelişme, Askeran Rayonu'nun oluşturulmasıydı. Askeran Rayonu oluşturulurken Hankendi Bakü'ye bağlı özel statülü bir şehre dönüştürüldü ve bu yapıyla birlikte tarihi Karabağ bölgesinin bu Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi kısmında bir Bakü'ye bağlı özerk kent, Hankendi ve Mardakert, Martuni, Askeran, Hadrut, Şuşi ile 5 rayon oluşmuş oldu. Karabağ özerk bölgesinde, Karabağ sorunu tırmanıncaya kadar 5 rayon vardı.

Ermeniler Azerbaycan'a yönelik toprak iddialarını ortaya attı. Konuya ilişkin olarak, 1988 yılında alınmış bir karar var. Ermenistan Parlamentosu'nun 1 Aralık 1989'da Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'ni kendisine birleştirmeye yönelik aldığı başka bir karar var. Daha sonra etnik çatışmalar başladı. Azerbaycan 26 Kasım 1991'de Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nin özerkliği kaldırarak farklı bir idari düzenlemeyi hayata geçirdi. Ermenistan'ın parlamento düzeyinde Azerbaycan yönelik olarak aldığı kararlardan 2-3 sene sonra Azerbaycan özerkliği kaldırmış oldu. Daha sonra Azerbaycan özerkliği kaldırırken yeni düzenlemelere gitti. Bu düzenlemeler içerisinde, eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi çerçevesinde Hocalı Rayonu'nun oluşturulması da vardı. Bazı yerleşim birimlerinin isimlerinin değiştirilmesi de söz konusuydu. Daha sonra, Mardakert'in de ismi değiştirildi. Tarihi ismi, Ağdere geri verildi. Ama daha sonra 1992 yılında, Azerbaycan artık tam bağımsızdı. Ağdere Rayonu da yeniden ortadan kaldırıldı. Son kararlarla birlikte, Azerbaycan yönetimi Sovyetler Birliği zamanında Moskova yönetiminde onaylandıktan sonra tam hukuki güce sahip olmuştu. Ama şu anki durum itibariyle eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi çerçevesinde 3 rayon var, yani Ermenistan işgali altında olan topraklar şu anda 10 Azerbaycan Rayonu. Çünkü bazen 12 rayon kavramını kullanıyoruz. Ermenistan işgal ederken 5 Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi çerçevesinde rayon vardı ve 7 tane bölge dışında rayon vardı.

Mevcut Azerbaycan idari düzenlemeleri itibariyle 10 rayon var. 3'ü eski Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi sınırları çerçevesindeki rayon, o bölge dışındaki rayon sayısı ise 7'dir. Bugüne kadarki Dağlık Karabağ Özerk Bölgesinde, genel olarak Karabağ Bölgesindeki idari düzenlemeler bu kadardır. Teşekkür ederim.

1828 YILINDAN GÜNÜMÜZE KARABAĞ TOPRAKLARINDA DEMOGRAFİK SÜREÇLER

Azerbaycan Cumhuriyeti Milletvekili, Tarihçi,
Prof. Dr. Musa KASIMLI

Değerli arkadaşlar,

Benim konum, 1828 yılından günümüze Karabağ topraklarındaki demografik süreçleri kapsamaktadır. Rusya, Gürcistan arşivlerinde en güvenilir belgelerle çalıştığım için kendi görüşümü aktarmayacağım. Yalnız arşiv belgelerini sizin dikkatinize sunacağım ve bu belgelerin içerisinde bir tane bile Azerbaycan ve Türkiye belgesi yoktur. Bu belgeler, Rus memurları, Gürcü memurları ve Ermeni kaynakları esasında hazırlanmıştır. Çarlık Rusyası Ermenilerin Güney Kafkasya'ya, Dağlık Karabağ bölgesine getirilmesinde hangi amaçları gütmüş ve bu getirilme hangi aşamalarla gerçekleştirilmiştir? Deli Petro'nun sıcak denizlere inmek, stratejik bölgeleri, ucuz hammadde ele geçirmek ve Avrupa ülkelerinin ticaretine engel olmak için faydalandığı yöntemlerden biri Ermenilerin getirilmesidir. 1723'te St. Petersburg'da Rusya seferi, 1724'te İstanbul'da imzalanan Rusya Osmanlı anlaşmalarından sonra, Ermenilerin Güney Kafkasya'ya getirilmeye başlamışlardır. Deli Petro'dan sonraki bütün Rus imparatorları bu politikayı devam ettirdiler. Bu politikada genel amaç Osmanlı ve İran ile sınırda bağlılık unsurları yerleştirmek, Karadeniz boğazlarını ele geçirmek, İngiltere'nin ve diğer batılı ülkelerin Cebelitarık boğazından

Hong Kong'a kadarki arazide ticaretine engel olmak ve stratejik bölgelerin zayıflatmaktır. Bu stratejiyi gerçekleştirmek için 1804 yılında Rusya İran ile savaşa başlar, 14 Mayıs 1805 tarihinde Karabağ Hanı İbrahim Halil Han ile Rus İmparatorunun temsilcisi Sisianov arasında Kürekçay Antlaşması imzalanır. Sonuç olarak, Karabağ Hanlığı Rusya tarafından ilhak edilir. Kürekçay Antlaşması imzalanmadan önce, Karabağ Hanlığı döneminde 10 bin ailenin yaşadığı Rus kaynaklarında belirtilmiştir. Bu ailelerin hepsi o dönemde belirtildiği gibi Müslümanlar aileleriydi. 1811 yılında, Rusya Dışişleri Bakanı'na sunulan bir belge var. Bu belgede yazıldığına göre, Karabağ Hanlığı'nda 12 bin aile kaydedilmiştir. Bu rakamın sadece 2.500'ü Ermenilerdir. 13 Ekim 1813'te Rusya ile İran arasında imzalanan Gülistan Antlaşması'ndan sonra, Nahçıvan'la Erivan Hanlıkları Rusya'ya verilmiştir. 1822 yılında, Karabağ Hanlığı lağvedildi ve bir eyalet yaratıldı. 10 Şubat 1828'de Türkmençay Antlaşması ile Nahçıvan ve Erivan Rusya'ya verildi. O tarihe kadar 1813'te Rusya Nahçıvan ve Erivan istisna olmak üzere Kuzey Azerbaycan birleştirilmişti.

Türkmençay Antlaşması'nın 15. maddesine dikkat çekilmese de, Ermeniler Azerbaycan topraklarına getirilmeye başlandı. Ermenilerin Karabağ'da yerleştirilmesine Abhazov rehberlik etmiştir. 28 Mayıs 1828'de yazılmış bir raporda kaydedildiğine göre, Karabağ'a 279 Ermeni ailesi yerleştirilmiştir. 1828-1829 yıllarında Kuzey Azerbaycan'a İran'dan 6976 aile veya 35056 Ermeni getirildi. Bu Ermeni nüfus daha sonra Karabağ vilayetine ve Nahçıvan'a yerleştirildi. Sovyet döneminde yazılmış bir belge dayanarak söyleyeyim, Taşnaksütyun partisi hakkında yazılmış bir belge var, Güney Kafkasya'ya 1 milyon 200 bin Ermeni getirilmiştir. Bu belgeyi bizim tarafımızdan yazılmamıştır. Bu Rus Bolşevikleri tarafından yazılmış bir belgedir. 1829-1830 yıllarında ise, Osmanlı'dan 14044 aile veya 84 bin Ermeni getirildi. Kısa bir süre içinde, Karabağ eyaletinde demografik durum ciddi bir şekilde değişti. Velew ki Ege 1828-1829 yıllarında Karabağ eyaletinde Ermenilerin sayısının azalması sonucunda 18 bin civarında ise, 1843 yılında 34606 kişiye ulaştılar. 9 Aralık 1867'de Çar'ın kararnamesi Elizabethpol Guberniyası yaratıldı. Bu Guberniya'nın düzenlenmesinde 1873 yılında Araş, Cevrayil ve Cevanşir bölgeleri düzenlendi ve Elizabethpol Guberniyası'nın içinde dört şehir, Gorus, Elizabethpol, Nuha, Şuşa, ve 8 gaza, Araş, Cevanşir, Elizabethpol, Zengezur, Qazax, Karyagin, Nuxa ve Şuşa bulunmaktadır. 1886 yılında Çar Rusyası'nda nüfus sayımı gerçekleştirildi. Bu sayıma göre Karabağ eyaletinin de dâhil olduğu Elizabethpol Guberniyası'nda, ki Ermenistan'ın birçok arazilerini içine katıyor, 377949 Azerbaycanlı ve 257324 Ermeni vardı.

1894 yılında Anadolu'daki olaylardan sonra Güney Kafkasya'ya 90 bin Ermeni gelmiştir. Belgelerde de böyle yazılmaktadır. 1897 yılında göç sonucunda Elizabethpol Guberniyası'nda 292 bin Ermeni yaşamaktaydı. 1904 yılında ise 45 bin Ermeni Güney Kafkasya'ya geldi. Ermenilerin Güney Kafkasya'ya gelip Azerbaycan topraklarına yerleştirildiği dönem 1. Dünya Savaşı yıllarıdır. Çok zaman kaybetmeden bir belgeyi sizinle paylaşmak istiyorum. Çar Rusyası belgelerinde ve Ermeni Katolikosluğu'nun yazdığı belgeye göre, 1. Dünya savaşı yıllarında 250 bin Ermeni Güney Kafkasya'ya gelmiştir. Bu Ermeni Katalikosluğu'nun kendi kongrelerinde yazdıkları belgelerdir. Sadece 1915 yılında Elizabethpol Guberniyası'na ne kadar Ermeni geldi? Rusya Devlet Duması Parlamentosu'nun Ermeni Milletvekili Papacanov Kafkas şube müdürüne 15 yılda Elizabethpol'a ne kadar Ermeni geldiği hakkında istihbarat istedi? Öğrenildiğine göre, 1915 yılında Elizabethpol Guberniyası'na 20 bin Ermeni yerleştirilmiştir.

Ermenilerin Azerbaycan topraklarına Dağlık Karabağ'a yerleştirildiği dönem Sovyet

dönemidir. Yine belgelere dikkatinizi çekmek istiyorum. 1922-1923 yıllarında Lozan Konferansı devam ederken Irak'ın Musul şehriden 2 yılda 8 bin Ermeni Azerbaycan'ın muhtelif bölgelerine, Güney Kafkasya'ya ve Karabağ'a yerleştirilmiştir. İlginç olan nokta, Ermenilerin getirilmesiyle ilgili olarak Sovyet hükümetinin resmi kararlarıdır. Araz bey söyledi, Dağlık Karabağ yapay muhtar kurumu neden yaratıldı? Moskova'daki arşivlerde araştırmaya yaparken Azerbaycan ve Türkiye'yle ilgili 2000 sayfadan fazla belgenin kopyasını edindim. Söz konusu belgeleri -6-7 yıl önce- okuduktan sonra, Karabağ sorunuyla ilgili olarak az bilgim olduğunu gördüm. Karabağ neden bir muhtar kurum olarak yaratılmış? Moskova Antlaşması imzalandıktan sonra, 16 Mart 1921 tarihinde, Rusya Dışişleri Bakanlığının Sekreteri ve diğerleri bir mektup yazdılar, yasaklanmış bir mektuptur. Yazdıklarına göre Moskova Antlaşması'nda Türkiye üstünlük kazanmıştır. Gelecekte Türkiye'nin ilk hedefinin, dış politikasının nasıl olacağı bilinmez. Türkiye gelecekte Avrupa'yla, Antant devletleri ile yakınlaşabilir ve Güney Kafkasya'ya gelebilir. Mektupta Türklerin, Güney Kafkasya'ya Antant devletleriyle gelebileceği işaret edilmektedir. Türkiye'nin gelebileceği iki yol vardır: Biri Nahçıvan, diğeri ise Karabağ. Bu durumu engellemek için önlemler alınmıştır. Hem tedbirlerin alınmasında önemli bir adım Kars Konferansı öncesidir. Kars Konferansı'ndan önce, Nisan 1921'de Çiçerin'in Lenin'e, Stalin'e ve politbüro üyelerine yazmış olduğu gizli bir mektubu bulunuyor. Mektupta Kars'ta istenilen hiçbir şeyin yolunda gitmediği, Azerbaycan'ın Türkiye'yle yakınlaşmasının kendileri için sorun yaratabileceği, önlemler alınmazsa Kars'ta kendileri için hesapta olmaya sonuçlar çıkabileceği yazılıdır. Peki, nedir bu önlemler? Mayıs 1921'de Bakü'de, bir istişare toplantısı gerçekleştirilmiştir. Ermenistan'da 5 kişi ve Azerbaycan'dan Dışişleri Komiseri katıldı. Azerbaycan'a baskı yapıldı. 28 Eylül 1921 tarihinde Dağlık Karabağ sorunu müzakere edildi ve Nerimanov, Karabağ'ın Ermenilere verilmesi ihtimaline karşı, Karabağ'a bir an önce özerklik verilmesi konusunda baskı yaptı.

Bir diğer önemli aşama Lozan Konferansıdır. Lozan, hem Ermenilerin getirilmesinde hem de özerk bir vilayetin yaratılması konusunda çok büyük bir önem arz etmektedir. Çiçerin'in, yardımcılarında Mikail Nikfinova'ya ve Ermeni esirliğine mektubu bulunmaktadır. Bu çok geniş bir konudur ama zamanınızı almak istemiyorum. Çiçerin mektubunda, batılı ülkelerin azınlıklar konusunu kullanarak Sovyetlerin iç işlerine müdahale edebileceğini yazmıştır. İkinci bir Ermeni yurdunun kurulmasına konusunda çalışılması gerektiğini ve söz konusu ikinci Ermeni yurdunun Batı'ya karşı olacağını belirtmiştir. Moskova'nın haber olmadan, Ermenilerin götürülmesi hakkında müzakereler yapılmıştır. Sonraki mektuplarda politbüroda Ermenilerin getirilmesinin müzakere edilmesi gerektiği belirtilmiştir. Bu mesele politbüroda nasıl müzakere edildi? 1923 yılında politbüro, 10 bin Ermeni'nin İstanbul'dan Güney Kafkasya'ya getirilmesini gerektiğinin kararını almıştır.

Lozan Konferansı'ndan sonra, 1923 yılı belgelerinde 4 yıl içerisinde, 15 bin'i Güney Kafkasya'ya yerleştirilmek üzere, 200 bin Ermeni'nin Sovyet sınırları içine getirilmesi kararı alınmıştır. 1923 yılında da yapay Dağlık Karabağ Özerk bölgesi yaratıldı. Bu bölge yaratılırken nüfus 158 bin civarındadır. Bu rakamın takriben 14 bin'i Azerbaycanlıydı. Bugün Şuşa şehrinde 1 Azerbaycanlı bile yoktur. 1923 yılında Şuşa'da 6682 Azerbaycanlı, 209 Ermeni, 45 Rus, 19 güney Azerbaycan'dan, 2 Alman, 3 Dağ Yahudisi, diğer başka milletlerden ise 5 kişinin yaşadığı bir demografik tablo hâkimdi. Ermeni sayısı 209'dur. Nüfus sayımı 1926, 1939, 1959, 1970, 1979 ve 89 yıllarında yapıldı. 1926 yılı nüfus sayımına göre Dağlık Karabağ'da 125159 kişi bulunmaktaydı. Bu nüfusun 111700'ü Ermeni ve 12600'ü Azerbaycanlıydı. Azerbaycanlıların

sayısının az olmasının sebebi yapay vilayet yaratıldıktan sonra birçok Azerbaycanlının buradan göç etmesidir. Bir başka önemli aşama, 2. Dünya Savaşı sonrasında Ermeniler'in Güney Kafkasya'ya getirilmesidir. İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra, Ermenistan komünist partisi merkez komitesi Arutyunov, Stalin'e giderek, Dağlık Karabağ'ın Ermenistan'a verilmesini istemiştir. Azerbaycan bu talebe itiraz eder ve konu kapanır. Daha sonra Ermeniler, Sovyetlerin talimatıyla Türkiye'den toprak istemişlerdir. Türkiye, hiçbir blokta olmadan Sovyetlerin taleplerini reddetmiştir. Böyle olunca, Ermeniler 3. bir adım attılar. Nedir o adım? Ermenilerin dışarıdan getirilmesidir. Sovyet iddialarında önce 21 Kasım 1945'te Stalin'in imzasıyla Sovyet hükümetinin bir kararnamesi vardır; bu da 2947 sayılı karardır. Ermenistan'da Sovyet hâkimiyetinin kurulmasının 25. yılı ile ilgili olarak, dıştan Ermeniler Ermenistan'a getirilmesi ile ilgili bir karardır.

1945 yılında Dağlık Karabağ muhtar vilayetinde 153000 kişi yaşamaktaydı. Bu rakamın 137 bin'i Ermeni, 16 bin'i Azerbaycanlıydı. 1979 yılında yapılan nüfus sayımına göre, özerk vilayette yaşayan nüfusun 161 bin'i Ermeniydi. Bu bölgede 49 farklı milletten nüfus yaşamaktaydı. Nüfusun %76'sı Ermenilerdi. Dışarıdan getirilen Ermeniler, Ermenistan'a yerleştirildiler, 1948-1953 yıllarında Azerbaycanlılar bizim tarihi topraklarımızdan Azerbaycan'a sürüldüler. Resmi belgelerde "kendi vatanına iade edilme" ifadesi yer alsada bunun "repatriation" ile hiçbir ilgisi yoktur. Çünkü dıştan getirilenler Ermenistan'da doğmamışlar, burayı hiçbir zaman görmemişlerdir.

Ermenilerin getirilmesiyle ilgili yeni bir karar 1985 yılında kabul edilmiştir. Ermeniler getirilsin. 1986 yılında Ermenistan Komünist Partisi Merkez Komitesi Genel Sekreteri Karen Demirçyan'ın polit büroya bir mektubu var. Onun kopyası bende var. Mektupta, Sovyet döneminde dıştan Ermenistan'a 123 binden fazla Ermeni getirildiği ifadesi yer almaktadır. Yani 1920 yılından 1986 yılına kadar. 1989 yılının nüfus sayımına göre, Dağlık Karabağ Özerk Bölgesi'nde 189.029 kişi yaşardı. Bu rakamın 145.450'si Ermeni, 40.632'si Azerbaycanlıydı. Çatışma, Ermenistan'ın ihlalleri başladıktan sonra, 1989 ve 1992 yıllarında bölgeye 40.450 Ermeni yerleştirilmiştir. Azerbaycanlılar ise tamamen kovulmuştur. 1995 yılında bölgede 126004 kişi yaşardı ki bu sayının içinde Azeriler bulunmuyor. Gerçeği yansıtmayan, abartılan rakamlara göre, 144.700 Ermeni yaşar.

Çarlık döneminde, Rus arşivlerindeki belgelere göre, 1914 yılına kadar, Birinci Dünya Savaşı'na kadar, 1 milyon Ermeni götürülmüştür, daha önce söylemiştim. Hesaplama yapalım, 1 milyon. Katolikosluğun Eçmiadzin Kurultayında yazıldığına göre, Birinci Dünya Savaşı zamanında 250 bin kişi götürülmüştür. Sovyet döneminde, 230 bin Ermeni getirilmiştir. Onu da Karen Demirçyan kendi elleriyle yazmıştır, imzası var. Toplam ne olur? 1 milyon 480 bin.

Bugün Ermenistan'da kaç nüfus vardır? 2013 yılı resmi Ermenistan devlet istatistik belgesine göre, Ermenistan'da 3 milyon 140 bin nüfus vardır. Etnik olarak detaya inmeyeceğim. Demografik olarak elimde böyle bir bilgi bulunuyor. 10 yılda nüfus ne kadar artabilir?

Eğer bir Ermeni tarihçisi, bugün burada yaşayan Ermenilerin yerli olduklarını kanıtlayabilirse, sözlerimi geri alabilirim. Düşünün, Çarlık Dönemi'nden Birinci Dünya Savaşı'na kadar 1 milyon Ermeni getirilmiş, Birinci Dünya Savaşı sırasında 250 bin Ermeni getirilmiş, Sovyet döneminde 230 bin Ermeni getirilmiştir. Demeli bugünkü bütün güney Kafkasya'daki Ermenilerin %90'ı bu bölgenin yerli nüfusu değildir. Bu bölgenin kültürünün temellerini atan halk değildir. İşgaller sonucunda bu topraklara gelip yerleşmişler. Teşekkür ederim sağ olun.

II. OTURUM:

ERMENİSTAN-AZERBAYCAN, JEOPOLİTİK ÇIKARLAR BAĞLAMINDA DAĞLIK KARABAĞ SORUNU

DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNDA AZERBAYCAN'IN TUTUMU

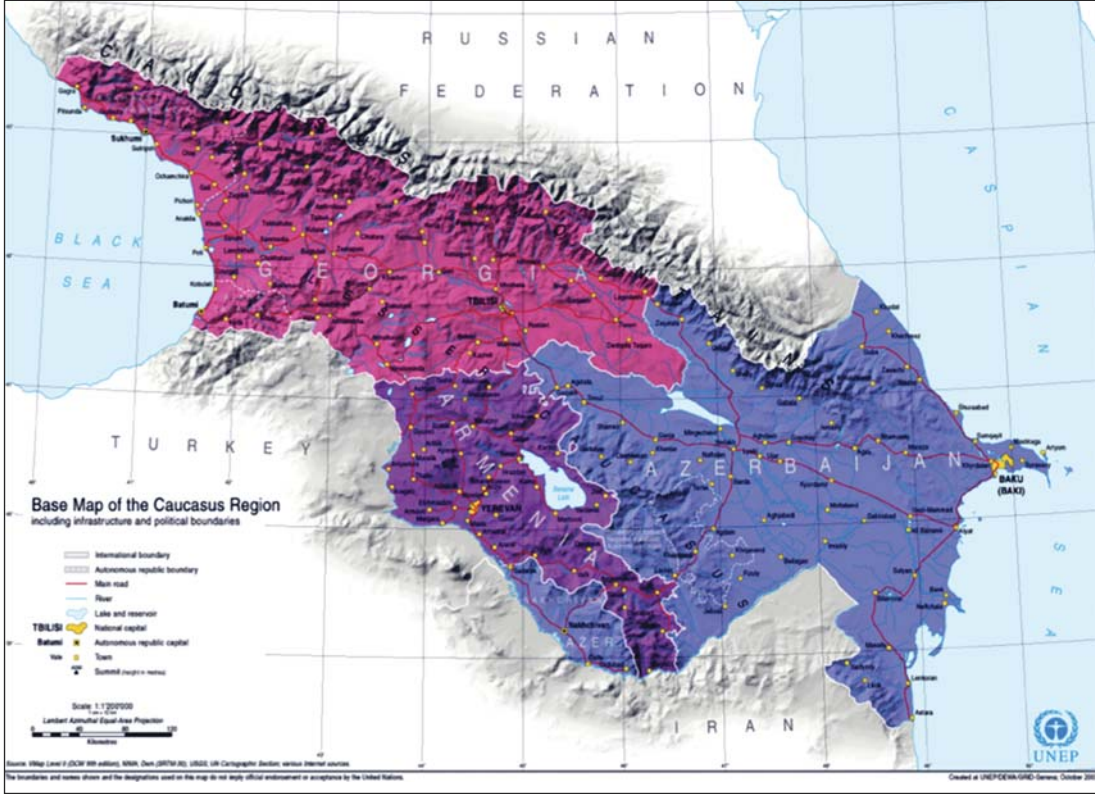
Azerbaycan Stratejik Araştırmalar Merkezi (SAM) Başkan Yardımcısı, Dr. Gülşen PAŞAYEVA

Sunumumun başlığı, "Dağlık Karabağ Sorununda Azerbaycan'ın Tutumu". Bölgeyi yakından anlamak için çok hızlı bir şekilde bazı haritaları sizlerle paylaşmak istiyorum. Şurada 3 ülke görüyorsunuz: Gürcistan, Azerbaycan ve Ermenistan. Bu ülkeler bildiğiniz üzere, Rusya Federasyonu, İran ve Türkiye arasında bulunmaktadır.

Burada da Azerbaycan Cumhuriyeti'nin haritasını görmektesiniz. İlk bakışta göreceksiniz ki, çok farklı bir renk göze çarpıyor. Peki, bu harita ne anlama geliyor? Bütün bunları açıklamaya çalışacağım.

Haritada görüldüğü üzere, konuştuğumuz ülkeler arasında müzakereler gerçekleştirildiğini hatırlatmak istiyorum. Tarihsel arka plandan başlamak istiyorum. Çünkü "Dağlık-Karabağ"ın ne anlama geldiğini öğrenmek çok önemlidir. Buradaki mevcut zorluklar, bölgede neler oluyor, bunların anlaşılması gerekmektedir. Politik ve ekonomik perspektiften bakıldığında nasıl görülüyor? Bölgesel güçler ve daha pek çok faktör ne anlama geliyor? Bunları tartışacağız.

Haritaya bakacak olursak, ortada kırmızı küçük bir bölge görüyorsunuz. Biliyorsunuz, daha önceden 1923'te Azerbaycan'da kurulan özerk bir bölgeden bahsedilmişti. Burası Dağlık-Karabağ özerk bölgesidir. Buranın yapay bir bölge olduğunun vurgulanması önemli bir noktadır.

Bu bölgeye baktığımız zaman bütün bu zaman içerisinde, Ermeniler ve Azeriler bir arada yaşadıklarını hatırlayabiliriz. İstatistik bir perspektiften bakacak olursanız, bu demografik olarak da değerlendirilebilir. Gerçek şu ki, şu anda bu kırmızı bölgede Azeri nüfusun kalmadığını söyleyebiliriz. Azeriler, bu bölgeden sürülmüşlerdir. Bu bölgeye ilişkin olarak başka görüşler de kulağınıza gelebilir.

Dağlık-Karabağ'dan bahsediliyorsa, "Dağlık-Karabağ" adıyla bahsedilmesi en uygun söylenme şeklidir. Unutmamak gerekir ki, bu bölgede sadece Ermeniler yaşamaktadır. Bu çok önemli bir husustur. Bir gün bir barış durumu olursa, bu bölgede elbette Azerbaycan halkı da olacak. Bunu belirtmek de bir diğer önemli noktadır.

İkinci bir diğer önemli husus, bu farklı renkli parçalar, yedi bölgeyi işaret etmektedir: Ağdam, Fuzuli, Cebrayıl, Zengilan, Kubatlı, Laçın, Kelbecer. Bu yedi rayon, bahsedilen özerk bölgenin parçası değildirler. Bu bölgeler diğer haritanın dışında bulunmaktadır.

Bu yedi bölge aynı zamanda, işgal edilmiş durumdadır. Bu nokta da önem taşımaktadır. Biliyorsunuz ki, burası boş bir sahadır. Ermeniler buraya "tampon" bölge demek istiyorlar. Bu yüzden de kendi güvenlikleri için, tutulmasının çok önemli olduğunu söylüyorlar. Sonsuza kadar o bölgenin tampon bölge olarak kalmasını istiyorlar. Bu bölgeyi anlamaya çalışırken, çok basit

ama çok önemli bir husus. Peki, bu nasıl oldu? Burada görüyorsunuz, 1988'den sonra, Dağlık-Karabağ Sovyet Azerbaycan'ın bir parçasıydı. Özerk bir bölgeydi. Burada çatışmalar bir kez daha başladığında, daha önce de belirttiğim üzere neredeyse 30 yıl boyunca bu çatışmalarla zaman kaybettik. Bu çatışmanın farklı evrelerinden geçtik. Bu yüzden de müzakerelerin kilitlendiği noktada bir takım çıkışlar bulmak zorunda olduğumuz anlamına da geliyor. En azından burada müzakere edenler denediler. Buradaki taraflar arasında bir anlaşmaya ulaşmaya çalıştılar. Söz konusu ateşkes anlaşması 1994'te ilan edildi.

2014'e bakacak olursak, en azından yirmi yıldır bir ateşkes var ama başlangıçta belirttiğim gibi böyle bir ateşkes olmasına rağmen, askeri personel, siviller kayıpları devam etmekteydi. En kötü tarafı da budur. Bu durumda ne yapılması gerekiyor? Buradaki arabuluculuk sürecine bakacak olursak, Minsk Grubu ellerinden geleni yapıyorlar. Ne yazık ki, durum son derece yanıltıcıdır. Bu perspektiften bakacak olursak, aynı zamanda bu bölgenin çevresini daraltmamız gerekiyor. Ama ne yazık ki Azerbaycan hükümeti şu anda bu alanları kontrol edemiyor. Bu perspektiften bakacak olursak, bu sorun ne şekilde çözülebilir?

Neden mevcut kriz Ukrayna'daki durumla karşılaştırılıyor? Çünkü bu kriz de bizlere gayet iyi bir örnek sunuyor. Doğu Ukrayna'daki ya da Kırım'daki durum uluslararası kamuoyu nezdinde oldukça ilgi çekici bir durum olarak öne çıktı. Ama bir şekilde, Karabağ unutulmuş oldu. Bu çatışma uluslararası perspektiften bakıldığında yeterince ilgi çekici görülmemektedir. Aynı zamanda son derece önyargılı bir yaklaşım da söz konusudur. Çünkü Ermeni diasporası tüm dünyada çok iyi bir şekilde organize olmuş durumdadır ve bütün bilinen gerçekleri çarpıtmaktadırlar. Durum hakkında tamamen yanlış bir düşünce öne çıkarmaktadırlar. Bu

noktada yapabileceklerimizden biri hiç olmazsa bu konuda bir bilinç oluşturmaktır. Bu kilitlenmiş durumdan ne şekilde kurtulabiliriz, bunu değerlendirmek gerekmektedir. Şöyle bir gerçekten söz etmek mümkündür; görebildiğiniz üzere, ne yazık ki, arabulucular, bir şeyler yapmaya çalışıyorlar ama elle tutulur bir sonuç ne yazık ki yok. Bu açıdan bakıldığı zaman, Azerbaycan, bu çatışmaların barışçıl çözümünü aramaktadır. Ve bu dışişlerinin öncelikler sıralamasında ilk sırada yer almaktadır. Ermeni tarafına bakacak olursak, onlar bu durum hakkında kaygılanmıyorlar, ancak mevcut durumu korumaya çalışıyorlar. Burada karşılıklı düşmanca müdahalelerin bitmemesi için uğraş veriyorlar. İşgâl ettikleri bölgeden dönmek istemiyorlar. Buradan sürgün edilenlerin ve mültecilerin geri dönmesine izin vermiyorlar. Bu bölge esasında kutuplaştırılıyor ve burada anlamlı bir işbirliğinin önünü kapatıyor. Azerbaycan ve Türkiye arasındaki dayanışma dolayısıyla Ermeniler de Rusya'nın desteğini almayı bekler bir durum içindedir ve bu da çözülmemiş bir Dağlık-Karabağ Azerbaycan çatışması ile bağlantılıdır. Bu durum da, özellikle Avrasya Ekonomik Birliği noktasında oldukça güçlü bir sorunun ortaya çıkmasına sebep oldu. Buradaki küresel ve bölgesel güçlere bakacak olursak, burada uluslararası kurumlar çok muğlak bir rol oynuyorlar. Bir taraftan toprak bütünlüğü ve Azerbaycan nüfusunun korunması söz konusu, diğer taraftan da bir takım yaptırımlarla çeşitli girişimlerde bulunuyorlar.

Bu durum da analiz edilecek olursa, bu uluslararası mevzuatı kullanmak için şu anda elimizde çok önemli belgeler var. Bu açıdan bakıldığı zaman, görüldüğü üzere, bu çatışmayı sona erdirmeye yönelik alınmış kararlar da var. Çeşitli uluslararası kurumlar bu konuda çeşitli adımlar attılar. Birleşmiş Milletler Güvenlik Konseyi'nin, Birleşmiş Milletler Genel Kurulu'nun, İslam İşbirliği Örgütü'nün kararları mevcuttur. Avrupa Konseyi ve Avrupa Parlamentosu da bütün bu süre boyunca çeşitli kararlar aldılar. Toprak bütünlüğü konusunun çok önemli bir husus olduğu defalarca söylendi ve çok açık bir şekilde de hızlı bir şekilde, derhal ve koşulsuz olarak, Ermenistan'ın işgal ettiği bölgelerden çekilmesi istendi. Bir taraftan böyle kararlar alınırken, diğer taraftan da bu kararlar Ermenistan tarafından bugüne kadar yerine getirilmiş durumda değil. Bu durumda Azerbaycan hükümeti de daha ileri adımlar atmak ve kendi cezai mekanizmalarını ortaya çıkarmak istiyor. Bunların gerçekleştirilememesinin bir sebebi de Ermenistan'ın çeşitli projelerden dışlanmasıdır. Ticaret yapmasının önüne geçmeye çalışmak. Aynı zamanda, Bakü kendi askeri gücünü de geliştirmektedir. Azerbaycan'ın önemli bir savunma bütçesi var. 2003'ten beri 163.000.000'den 2.072.000.000'a arttırmış durumdadır. Ermenileri ikna etmek hedefi burada ancak takip edilebilecek en mantıklı yol. Aynı zamanda da, bahsettiğim gibi Azerbaycan Türkiye'nin desteğini önemsemektedir.

Sınır aşırı hususlarda zira bu perspektiften baktığımız zaman çok önemli bir cezai mekanizma ortaya çıkabilir. Her iki taraftan sınırlar kapalı ve Ermenistan bu noktada kendi gelişimini bu zor ekonomik durumdayken geliştiremez. Karabağ çatışmasına ilişkin olarak, en azından kendi yaklaşımını değiştirmek zorundadır.

Azerbaycan, Dağlık-Karabağ bölgesinde Ermeni-Azeri çatışmasına ilişkin olarak Ankara'nın duruşuna da müteşekkirdir. Minsk Grubunun buradaki somut sonuçlarını özellikle vurgulamak gerekmektedir.

Bir başka önemli husus da enerji kaynakları noktasındaki rolüdür. Bu konu da somut

sonuçların alınması açısından son derece önemlidir ve bu da Dağlık-Karabağ üzerindeki Ermeni-Azeri çatışmasına yönelik önemli bir katkı sunacaktır.

Dolayısıyla, özetlenecek olursa, bu bahsettiğimiz sorun, bu meseleyi güçlü bir şekilde bir sorun olarak önümüze koymaktadır. En azından, Ukrayna söz konusu olduğunda, Rusya'ya karşı çok açık bir takım kısıtlayıcı önlemler alınmış durumdadır. Bu yaptırımlar, AB ve ABD tarafından geçtiğimiz aylarda gündeme geldi. Şu anda herhangi bir ilerlemeden bahsetmemiz mümkün değil ama ileriye doğru bakacak olursak, bir takım olası somut sonuçlara erişebiliriz. Aynı zamanda Karabağ'a bakacak olursak, bu durumu gündemde tutulması gerekmektedir ki, bu mevcut durum değişebilsin ve somut barış anlaşmaları gündeme gelebilsin. Teşekkürler.

ULUSLARARASI İLİŞKİLERDE DAĞLIK KARABAĞ SORUNU

Ankara Üniversitesi, Milletlerarası Hukuk Bölümü Öğretim Üyesi,
Doç. Dr. Cavid ABDULLAHZADE

Sayın konuklar,

Aslında bir hukukçu konuştuğu zaman genellikle sıkıcı olur, normlarla maddelerle konuşunca ortam biraz sıkılır. Mümkün olduğu kadar sizi bu tür maddeler içinde boğmadan, konunun temel veriyle genelini anlatmaya çalışacağım.

Benim anlatmak istediğim temel konu Dağlık Karabağ sorununda veya çatışmasında Ermenistan'ın rolü. Dağlık Karabağ sorunu aslında tamamen bunu üzerine oturtulmuş durumda. Ancak Ermenistan her zaman yaptığı gibi - yaptıklarının uluslararası hukuka aykırı olduğunu bildiğinden (biraz sonra onu biraz açıklayacağım, neden aykırı olduğunu kendisi de biliyor) - konuyu biraz bulanıklaştırmaya çalışmakta ve devreye tarihsel veriler, demografik veriler, sosyolojik veriler, uluslararası ilişkiler boyutuyla sorunlar da sokmaktadır. Bir önceki oturumda saygıdeğer tarihçilerimiz de bunların ne kadar yanlış olduğunu anlattılar. Ben ise konuya uluslararası hukuk anlamında bakacağım.

Bizim açımızdan, uluslararası hukuk açısından, bir bölgenin tarihsel verileri veya bir etnik grubun oradaki tarihsel kökeni, devletlerin meşruiyeti açısından geçerli bir unsur değildir. Bu uluslararası hukukun eski anlayışı yani klasik anlayışıdır: keşiflerden sonra ortaya çıkan, Latince deyimle "*prior in tempore, potior in iure,*" yani "ilk gelen hak sahibidir," yani burada biz

yaşıyorduk o zaman burası bizimdir anlayışı. Ancak bu çağdaş uluslararası hukuk anlamında geçerli değildir. Tarihsel ve etnik grup verilerine girmiyorum, diyelim ki Ermeniler haklıdır. Hukuksal veriler şunu gösterir: günümüz uluslararası hukukun temel ilkesi şudur: "uti possidetis juris" dediğimiz, "*uti possidetis*," yani "neye sahipsen, ona sahip kal." Devletler dağıldı zaman, devletlerin var olan idari birimleri ve sınırları - bu özellikle federasyonlar ve konfederasyonlar için geçerlidir - ortaya çıkan yeni devletlerin sınırları haline gelir. Bu 60'lı ve 70'li yıllarda sömürgeciliğin sona ermesiyle Afrika'da da uygulanan bir sistemdir. Bu Yugoslavya Tahkim Komisyonu'nun, Yugoslavya için temel aldığı en temel ilkelerden birisidir ve günümüz ülkelerarası hukukunun en temel ilkesidir.

Bu açıdan baktığımızda (Araz Bey de bir önceki oturumda açıkça belli etti), Kafkas Bürosu'nun 1921 Kararı ne kadar tartışılırsa tartışılın, en azından 1921'den bu yana 70 yıldır, hem '36 hem de '77 Sovyet Anayasası Dağlık Karabağ'ın Azerbaycan'ın ayrılmaz bir parçası olduğunu teyit ediyor. Yani "uti possidetis" için temel ilke sürekliliktir, oturmuş bir kuralın varlığıdır. 70 yıldır Azerbaycan'ın bir parçası olan Dağlık Karabağ, uluslararası hukuka göre Sovyetler Birliği dağıldıktan sonra da Azerbaycan'ın olmaya devam eder. Zaten hem Birleşmiş Milletler, hem Avrupa Birliği, hem de Avrupa Konseyi'nin konuya ilişkin kararlarında bu ilkeyi görüyoruz. O nedenle de tarihsel veriler açısından aslında tabii ki tartışılabilir, ama bunun Ermenistan konuyu biraz da karmaşık hale getirme niyetinin bir parçası olduğunu da anlayalım, çünkü burada bir sorun yoktur. Ermenistan şunu anlatmaya çalışıyor: (Yale Üniversitesi'nde en son yazılan bir makalenin ifadesiyle) "Dağlık Karabağ iki ülke arasındaki bir sınır uyuşmazlığı sorunudur." Değildir efendim. Dağlık Karabağ'da sınır uyuşmazlığı sorunu yoktur. Tabii tarihçiler açısından konu tartışılabilir, ancak hukuk açısından tartışılacak bir sorun yoktur. '91 itibarıyla Sovyetler Birliği dağıldığında Dağlık Karabağ Azerbaycan'ın bir parçasıydı. Bunu hukuk olarak bir tarafa koyalım, çünkü Ermenistan rolünü anlamak için bunu anlamamız şart.

Ermenistan konuyu bulanıklaştırmaya çalıştığı ikinci konu, uluslararası hukukta "self-determinasyon" dediğimiz halkların kendi kaderlerini tayin etme hakkıdır. Yani demek istedikleri: Dağlık Karabağ sizin sınırlarınız içerisinde olsa bile, Dağlık Karabağlı Ermeniler ayrı bir etnik grup olarak ayrılmak istemiştir ve ayrılmıştır, o nedenle de uluslararası hukuk bu hakkı onlara tanıyor. Uluslararası hukuk bu hakkı onlara tanımıyor. Bunu da bilmemiz lazım. Uluslararası hukuk, anayasaların ayrılma hakkı verdiği devletlere ayrılma hakkı tanır. Sovyet Birliği'nin '77 Anayasası, sadece Sovyet cumhuriyetlerine bu hakkı tanımıştır. Özerk bölgelerin bu hakkı yoktur. Şu anda Kırım'da tartışılan konu budur. Kırım özerk bir cumhuriyet olduğu halde uluslararası hukuk onun ayrılmasını kabul etmiyor. Oysa Dağlık Karabağ Sovyetler Birliği içerisinde özerk bir cumhuriyet bile değildi. Dağlık Karabağ, özerk bir bölge, yani "otonom oblast" niteliğindedir. Eğer Kırım'ın ayrılmasını uluslararası hukuk kabul etmiyorsa, Karabağ'inkini hayli hayli kabul etmemesi lazım ki ben diğer örnekler girmiyorum bile: Osetya, Çeçenistan, bütün bu örneklerde uluslararası hukuk bu tarz ulus-devlet içerisindeki ayrılmaları kabul etmemiştir. Halen de etmiyor. Bu, '60'lı yıllardan itibaren günümüze kadar gelen bir Birleşmiş Milletler uygulamasıdır. Kural olarak hiç değişmemiştir. Tek örneği (pek girmeyeceğim), istisna olarak bize örnek göstermek istedikleri Kosova örneğidir. Ancak Kosova, Dağlık Karabağ'la yakından uzaktan alakası yoktur, çok ayrı bir konudur. Onun belki ayrı bir oturumda değerlendirilmesi lazım.

Peki, o zaman nedir Dağlık Karabağ sorunu? Aslında Dağlık Karabağ sorununda, sorunun ne olduğunu Ermenistan'ın kendisi de biliyor. Ermenistan rolü anlaşılmadan Dağlık Karabağ sorunun anlaşılması mümkün değildir. Self-determinasyonun kendisi bile Ermenistan nedeniyle geçersiz hale gelir, çünkü Stimson Doktrini'nden bu yana, yani 1931 Mançurya Olayından bu yana uluslararası hukukun kabul ettiği genel ayrı bir durum da vardır: self-determinasyon olsa bile, başka bir devletin müdahalesi sonucu yaratılmış birimler hiçbir şekilde uluslararası hukukta kabul görmez. Bunu bize Kıbrıs sorununda dayatarak uyguladılar. '82 ve '83 kararlarında, biz orada Garantör Sözleşmesi çerçevesinde olduğumuz halde, o doktrini Türkiye'ye uygulamış oldular. Demek ki, bu kuralın Karabağ'da uygulanması mümkün değildir, Karabağ'da aslında uygulanacak durum bellidir. Onun kısaca uluslararası hukuk boyutunu söyleyeyim, sonra başka o tarafa geçeyim.

1945'ten bu yana Birleşmiş Milletler antlaşmasıyla kabul edilen genel bir durum vardır, 2. Maddenin 4. Fıkrasını herkes bilir, Ermenistan da bilir. Bir devletin, bir başka devletin bütünlüğüne veya siyasi bağımsızlığına karşı hukuka karşı kuvvet kullanması veya kuvvet kullanma tehdidinde bulunması kesinlikle yasaktır. Bunun sözleşme kapsamında tek istisnası devletlerin meşru müdafaa hakkıdır. Sözleşmenin kendi içindeki uygulaması ise, Güvenlik Konseyi kararı ile bir devlete karşı güç kullanmanın, yani ortak güvenlik sisteminin işletilmesidir. Şimdi Dağlık Karabağ örneğine bakalım: '91'de Azerbaycan'ın bir parçasıysa, ki '91'e kadarki kısmı bile tartışmalı, ama o Sovyetler Birliği'nin bir iç sorunu olduğu için o kısma buradaki girmek istemiyorum. Ancak en azından '91 sonrasında, Sovyetler Birliği'nin dağılmasında bu yana, Azerbaycan ve Ermenistan uluslararası hukukun iki süjesi haline gelmiştir. İki ayrı bağımsız devlet oldukları için uluslararası hukukun süjeleri devletlerdir. O nedenle de devletler, uluslararası hukukla bağlıdırlar. En azından '91'dan bu yana 2. Maddenin 4. Fıkrası, Ermenistan'ı bağlar. 2. Maddenin 4. Fıkrasını nasıl algılamayız? Yani Birleşmiş Milletlerin bu maddesi kuvvet kullanımı ile ilgili şunu söyler, genel anlamda baktığımızda şunu söyler: kuvvet kullanma, kuvvet kullanma tehdidi, silahlı saldırı ve her türlü saldırgan eylem başka bir devlete karşı yasaktır. Bu tür bir saldırıyı - Uluslararası Adalet Divanı'nın Nikaragua Davası kararında dikkate aldığımızda - ikiye ayırıyoruz: doğrudan saldırı ve dolaylı saldırı – yani o ülke içerisindeki terörist grupları silahlandırmak, destek vermek, maddi teçhizat sağlamak da bir silahlı saldırıdır, en azından dolaylı saldırı kapsamına girer.

Ermenistan'ın Dağlık Karabağ olayındaki rolü, en başta (en azından '94'de kadar) doğrudan saldırı boyutundadır. Burada ayrıntısına girmeyeceğim, ancak hem Hocalı Katliamında Ermeni askerlerinin rol almış olması, hem de Kelbecer İşgalinin Ermenistan tarafından, yani Ermenistan topraklarından yapılan saldırılar sonucu gerçekleşmiş olması doğrudan saldırının bir göstergesidir. Bunun böyle olduğunu ben söylemiyorum ve bunu Türk kaynaklarına dayanarak da söylemiyorum; bunu Uluslararası Kriz Grubu'nun, İnsan Hakları İzleme Komitesi'nin ve Birleşmiş Milletlerin raporlarına dayanarak söylüyorum. Neden? Birleşmiş Milletler - Gülşen Hanım da söyledi - dört tane kararı var, bu dört karar da işgalden bahseder. Yerel birimlerin eylemleri uluslararası hukukta işgal olarak nitelendirilmez.

Ermenistan (ki kendisi günümüzde biraz daha farklı bir politika izlemeye başladı); "Dağlık Karabağ sorununda benim hiçbir rolüm yoktur, dahlim yoktur, Dağlık Karabağ Ermenilerinin kendi milli bağımsızlık mücadelesidir." demeye çalışıyor. Milli bağımsızlık mücadeleleri için

Birleşmiş Milletler işgal terimini hiçbir zaman kullanmadı. İşgal, bir devletten başka bir devlete yapılmış eylemler kullanılan bir kavramdır; Birleşmiş Milletler'in, diğer bütün sivil örgütlerin ve uluslararası örgütlerin kararlarında Dağlık Karabağ'ın işgale son verilmesi ve işgalci grupların burayı boşaltması gerektiği söylenir. Yani, doğrudan Ermenistan ismi (belki de doğrudan Rusya'nın veto edebileceği düşünüldüğünden) kullanılmadığı halde, burada Ermenistan'ın kastedildiğini zaten uluslararası hukukla biraz uğraşan herkes hemen anlar. Ermenistan'ın demografik yapısıyla, Karabağ klanıyla ilgili Hasan Ali Hocamın söyledikleri o kadar doğrudur ki: Ermenistan'ın mevcut devlet başkanı Sarkisyan, '93'te Karabağ'da savaşıp '93'te Ermenistan savunma bakanı haline getiriliyor. Burada şimdi siz Ermeni milisler, Ermeni ayrılıkçılar sadece Azerbaycan'a karşı mücadele ediyor diyebilir misiniz? Yani bu örnekler, aradaki yoğun ilişkinin olmadığını gösterebilir mi? Zaten bu tek örnek bile, olayların Ermenistan'dan planlandığını veya Ermenistan tarafından yürütüldüğünü gösterir.

Uluslararası Kriz Grubu'nun söylediğine göre, Sarkisyan'ın savunma bakanı olmasıyla birlikte Karabağ ile Ermenistan arasındaki sınır da kaybolmuştur. Peki, o zaman durum nedir? Birleşmiş Milletler'in 2. Maddenin 4. Fıkrasının, yani güç kullanmanın açık bir ihlali var. İstisnai bir durum mu söz konusudur? Yani Ermenistan, ben meşru müdafaa hakkımı kullanıyorum burada diyebilir mi? Diyemez, çünkü Azerbaycan'dan Ermenistan'a yönelik bir silahlı saldırı hiçbir zaman gerçekleşmemiştir. Meşru müdafaa ancak ülkenize silahlı saldırı yapıldığı halde kullanılacak bir haktır. Peki, , Azerbaycan aleyhine hiç Güvenlik Konseyi kararı alındı mı? Tam tersine, hep Ermenistan'a yönelik alınmış kararlar var. Ermenistan; dönem dönem insanı müdahale dediğimiz uluslararası hukuka, oradaki kişilerin hakları korumak için giriyorum dediği kavramı kendisi bıraktı, çünkü biliyor ki bu uluslararası hukuka uygun değil. Yani aslında ortada 2'ye 4'ün açık ihlali var. 2'ye 4'ün açık ihlali halinde uluslararası hukuk ne yapılması gerektiği konusunda çok berraktır, nettir. Güvenlik Konseyi kararıyla silahlı saldırgan devlete karşı, yani Ermenistan'a karşı ortak güvenlik sistemi işletilmelidir. Ancak Birleşmiş Milletler dört karar almış olmasına rağmen; Irak'ın Kuveyt'e girdiğinde kullandığı yöntemi Ermenistan Azerbaycan'a girdiği için kullanmadı. Tabii bunu vetoyu da düşünerek yapmadı.

O zaman geriye ne kalır? Son bir cümleyle onu bitireceğim. Geriye tek bir şey kalıyor: Helikopterin indirilmesi gibi son örnekleri dikkate de aldığımızda, Azerbaycan kendisi güç kullanabilir mi? Şuna özellikle vurgu yapalım, evet, Dağlık Karabağ sorunu dondurulmuş bir sorun değildir. Dağlık Karabağ sorununda Ermenistan'ın silahlı saldırısı '94'de bitmedi, halen de devam ediyor, çünkü - hukukçu olan bilir - hukukta mütemadi suç dediğimiz bir eylem vardır; yani suça yönelik fiilinizi gerçekleştirdiğiniz sürece, yani bir kişiyi alıp odaya kilitleyip sürekli döverseniz her dövdüğünüzde suç tekrarlanır. İşgal devam ettiği sürece silahlı saldırı devam eder. Silahlı saldırıya maruz kalmış olmak, meşru müdafaa hakkının önşartıdır. Bugün o zaman Azerbaycan'ın meşru müdafaa hakkından tam tersine bahsedilebilir mi? Bundan bahsetmemiz lazım. Evet, Azerbaycan bugün güç kullanma hakkı vardır (tabii ki sorunun barışçıl yöntemlerle çözülmesi hepimizin isteği). Ancak uluslararası barış ve güvenliği sağlamak adına kurulan Birleşmiş Milletler, dört karara rağmen Kafkasya'da uluslararası güvenliği sağlayacak ciddi tedbirleri henüz almadı, pek alacak gibi de durmuyor. O zaman bundan sonra tartışılması gereken uluslararası hukuk açısından Azerbaycan'ın saldırı karşısında kendisini savunacak meşru müdafaa hakkını kullanabileceği ve bunu nasıl kullanacağıdır.

DAĞLIK KARABAĞ SORUNUNUN ÇÖZÜMÜNE DAİR BÜYÜK GÜÇLERİN TUTUMU

**Uluslararası Stratejik Araştırmalar Kurumu (USAK) Başkan Yardımcısı,
Prof. Dr. Kamer KASIM**

Dağlık Karabağ sorununa bir şekilde müdahil olan bununla ilişkili olarak tutum belirleyen ülkelerin politikalarından bahsetmeye çalışacağım. ABD, Rusya, AB, Türkiye, İran, Türkiye ve İran'ın bölgesel güç konumuyla bir şekilde bu sorunun içinde çözüme dair önerileri olan ülkelerdir. Süreden tasarruf etmek için ABD'nin ve Rusya'nın politikalarına odaklanacağım. Türkiye'ye çok kısa değineceğim. Benden sonraki konuşmacı Türkiye boyutunu ele alacaktır.

Şimdi, ABD'ye baktığımızda, bölge dışı bir süper güç olarak, Soğuk Savaş sonrasında bölgeyle daha fazla ilgilenmeye başladı. Tüm diğer ülkelerde olduğu gibi Rusya için de, Avrupa Birliği'nin politikaları için de söylenebilir.

Karabağ sorununa bakış, Kafkasya politikasından ayrı düşünülemez. Bu ABD için de geçerlidir. 1997 yılına kadar, ABD'de Rusya'yı ön planda tutan 'Russia First Policy' dediğimiz bir politika vardı. Bu durum, ABD'de Kafkasya'daki konulara daha çok enerji perspektifi ile ekonomik açıdan yaklaşılmasını gerektirdi. Fakat, yönetimin politikası ile kongre arasında da ciddi bir çekişme olduğunu her aşamasında rahatlıkla söyleyebiliriz. Mesela, ABD doğu-batı enerji koridorunu savunurkenki başarısı bunun bir an önce tamamlanmasını Azerbaycan'ın

toprak bütünlüğünün sağlanmasını ve istikrarı gerektirir. O zaman Dağlık Karabağ'ı ve çevreleyen Azerbaycan topraklarının işgal edilmesi, ABD'nin ulusal çıkarlarına doğrudan tehdit teşkil eder. Buna rağmen, kongrenin baskısıyla 1994'te özgürlükleri destekleme yasası 907. bölüm ile çıkan kararla ABD'nin Azerbaycan'a yardımlarının engellendiğini görebiliriz.

Özellikle ABD dış politikasındaki bu konuyu Samuel Huntington'ın iyi analiz ettiğini düşünüyorum. Huntington'ın 1997'de yayınladığı "Amerikan Ulusal Çıkarlarının Erezyonu" - "The Erosion of American National Interest" başlıklı makalesi ve kitabı, Türkçe başlığıyla "Biz kimiz?" - "Who are we? The Challenges of American National Identity" bu konunun analizini yapan çalışmalardır. Bunlar da ABD'deki yönetimlerin bütün çabaları ve oluşturdukları politikalara rağmen, içerdeki lobilerin baskısıyla kararların uygulanmadığı ve Dağlık Karabağ sorununa yönelik ABD politikasında olduğu gibi doğrudan Amerikan çıkarlarına hizmet eden kararların yürürlüğe giremediğini söyleyebiliriz.

ABD, enerji politikası odaklı yaklaşımını Karabağ sorununa çözümle de ilişkilendirmek istedi. Mesela, Doğu-Batı Enerji Koridoru yapılırken önerilerden biri "Barış Boru Hattı" - "Peace Pipeline" yapılmasına yönelikti. Azerbaycan petrolünün Ermenistan üzerinden Türkiye'ye taşınması önerisiydi. Tabi bunun Azerbaycan tarafından kabul edilmesi mümkün değil. Bir ülke düşünün, başka bir ülkenin topraklarını işgal ediyor, toprakları işgal edilen ülkeye diyorsunuz ki; "En temel enerji kaynağınızı sizi işgal eden ülkenin topraklarından geçirerek uluslararası pazarlara sunun." Bu tabi uygulanabilir ama rasyonel bir öneri değildi, olmadı da zaten.

ABD, 11 Eylül 2001'den sonra Kafkasya'ya bakış açısını da değiştirdi. Böylece, enerji odaklı yaklaşım, güvenlik boyutunu da kattı. Bu tabi, ABD'nin Azerbaycan'a ve Karabağ sorununa bakışını değiştirdi. Hatta o kadar ki, pek çok alanda biz 2001 sonrasında hızla ilerleme görüyoruz ki, bunun enerji alanına da yansımaları oldu. Mesela, Doğu-Batı Enerji Koridoru'nun 2001'den sonra yapımının hızlandığını biliyoruz. Bakü-Tiflis-Ceyhan Petrol Boru Hattı'nın tamamlanması bu açıdan özellikle önemlidir. Her ne kadar, kısmen 2005'te, tam olarak 2006'da açılmış olsa da, ABD açısından değişim olması bakımından önemlidir.

Karabağ sorununda ABD, barış içerisinde bir çözüm bulunmasını istedi. Hiçbir zaman silahlı bir saldırı yoluyla Azerbaycan'ın işgal edilen topraklarını geri almasını savunmadı. Şöyle bir stratejisinden de bahsetmek gerekir; özellikle Türkiye-Ermenistan ilişkileri gelişsin, Türkiye sınır kapısını açsın, Ermenistan batıya entegre olsun Karabağ sorunu da bu şekilde çözülsün gibi bir yaklaşım ortaya koydu. Bunun yürümeyeceği aslında ilk ortaya atıldığında da çok açıktı. Çünkü, bu stratejiyi ortaya koyanlar hangi gerekçeyle Türkiye'nin böyle bir adım atması halinde Ermenistan'ın Karabağ'daki işgale son vereceğini veya Ermenistan'ın Türkiye'ye yönelik ve ya Azerbaycan'a yönelik politikasını değiştireceğini açıklayamadılar, çünkü ortada şöyle bir durum var; ekonomik anlamda, Ermenistan'ın sunacağı bir potansiyel yok. 2013 rakamları itibarıyla 20 milyar dolar bir ekonomiden bahsediyorsunuz. Bunun Türkiye'ye bir getirisi yok. Yani sınırları açsanız dahi ticaret anlamında anlamlı bir seviyede değil. İkincisi, özellikle Ter-Petrosyan sonrası dönemde Karabağ klanının artan etkisiyle birlikte gittikçe radikalleşen bir Ermenistan dış politikası var. Dolayısıyla, Türkiye ne yaparsa yapsın, Ermenistan'ın bu politikasını değiştirmeyeceği çok açık. Daha önemlisi, Türkiye ile Azerbaycan arasında gelişen enerji iş birliğidir.

Aslında, ABD'nin bir projesi olan Doğu-Batı Enerji Koridoru'nun da çabuklaştırılmasını sağlamış oldu. Buna rağmen, son döneme kadar ABD Karabağ sorununun çözümünde Türkiye Ermenistan ilişkileri vasıtasıyla ve Ermenistan'ın batıya kazandırılması vasıtasıyla sonuç alabileceğini içeren bir politika izledi. Son dönemde çok ciddi değişiklikler oldu. Onlara birazdan sonuçlarına değineceğim ama özellikle Ermenistan'ın Avrasya Ekonomik Birliği'ne dahil olması, hem ABD'yi hem AB'de Ermenistan'ın batıya kazandırılabilmesi, kısmen entegre edilebileceği beklentilerini büyük ölçüde boşa çıkarmış görünüyor. Bu nedenle, Türkiye üzerindeki ısrarların da yakında sona ereceğini umuyorum. Son olarak, her ne kadar Karabağ sorununun çözümü konusunda ABD – zaten AGİT Minsk Grubu eş başkanlarından birisi olarak – konunun içinde de olsa, daha çatışmalar varken ateşkes öncesi dönemde çözüm önerileri de ortaya atan, koridor önerisi gibi, ülkede olsa, son dönemde Kafkasya ya olan ilgisini kaybetmesinden dolayı, giderek konuya yönelik ABD dış politika karar alıcılarında ilginin azaldığını görüyoruz. Asya-Pasifik'e ve Orta Doğu'ya bir yönelme var. Bu da, ateşkes hattındaki ihlallerle ve Ermenistan'ın bir takım provokatif hareketleriyle Karabağ sorununu zaman zaman nasıl hatırladığı ile ilgilidir.

Rusya bölgesel bir güçtür. Çatışmalar ilk başladığı andan itibaren taraf konumundadır. Hocalı'da 366. alayın rolünü biliniyor. Ama 1994'te ateşkesi de zorlayan ülkedir. Ateşkes sonrası dönemde, doğal olarak barış sürecinde de yer alan ülkedir. AGİT Minsk Grubu içerisinde ama Rusya burada Ermenistan'la olan hem ekonomik hem askeri ilişkilerinden dolayı, hiçbir zaman Karabağ sorununun çözümüne yönelik kapsamlı, anlamlı ve Ermenistan üzerinden baskı oluşturabilecek bir strateji ortaya koyamadı. Rusya, Karabağ sorunu böyle devam ederken, hem Ermenistan üzerinde bu şekilde baskıda bulunabileceğinin hem de Azerbaycan'a istediğim zaman tehditkâr bir politika izleyebileceğinin sinyallerini veren bir politika izledi. Bu da, bu sorunun zamana kadar bu şekilde kalmasının önemli nedenlerinden biridir.

Ağustos 2008'de, Rusya'nın Gürcistan topraklarını işgale müdahalesi, Rusya-Batı ilişkilerini 180 derece değiştirdi. Batı'da çok farklı bir Rusya tablosu ortaya çıktı. Hatta Condoleezza Rice, Rusya'nın Gürcistan'a müdahalesini, 1968'de Sovyet ordusunun Çekoslovakya'ya müdahalesine benzetti. Bunun ilk etkisi olarak, Kasım'daki seçim dolayısıyla yönetimin değişmesi oldu. Rusya Batı'nın gözünde olumsuz bir imaj çizdiğini ve yapması gerekenler olduğunu düşündü. Kasım 2008'de, Azerbaycan ve Ermenistan devlet başkanlarını Moskova'da bir araya getirdi. Bir Moskova Deklarasyonu ortaya çıktı. Aslında görünürde Madrid Prensipleri'ne benzeyen bazı unsurlar barındırıyor ama buradaki unsurların uygulanması nasıl sağlanacağı konusu belirsiz. Ortada fiili bir işgal durumu söz konusudur. İşgali kimin yaptığı ve kim tarafından finanse edildiği bellidir. Burada ilk aşamada yapılması gereken nedir? İşgali gerçekleştirmiş olan kuvvetlerin ve ülkenin üzerinde bir baskı olması gerekiyor. Rusya'nın elinde Ermenistan'ın üzerinde gerekli baskı için kullanabileceği araçlar bulunmaktadır. Bunu kullanıp, Ermenistan'a bir adım attırması gerekiyor. Bu ne olabilir? İşgal edilmiş Dağlık Karabağ'ın reyonlarının bir kısmından çekilme baskısı şeklinde de olabilir. Ancak, bunların hiçbirinin olmadığını gördük. Rusya'nın girişimlerinin samimiyeti konusunda ciddi soru işaretleri var. Rusya şöyle bir manzara ortaya koydu; bu sorun böyle devam etsin ya da kontrollü devam etsin. Kontrollü dışına çıkmasını da istemiyor.

AB konusuna da kısaca değinmek istiyorum. AB aslında 1990'ların başında -1993-94-95'lerde- ve ateşkesin hemen sonrasındaki süreçte Karabağ sorunuyla çok aktif bir şekilde ilgileniyordu. Tarafları Ekonomik araçlarla bir araya getirebileceğini düşündü. Fakat özellikle

Avrupa Parlamentosu'nun kararlarında ve Kafkasya'ya ilişkin ortaya konan Güney Kafkasya raporlarındaki bazı ifadeler, çizilen çerçeveler, sorunun çözümüne yardımcı olamadı. Örneğin, Güney Kafkasya raporlarında sık sık, çok yanlış bir ifadeyle, Türkiye'nin Ermenistan'a abluka uyguladığını ifade edildi. Türkiye'ye yine sınır açma baskısı yapıldı ama Azerbaycan'ın işgal altındaki topraklarının bir an önce boşaltılması için Ermenistan'a net mesajlar vermekten de pek çok raporda kaçınıldığını görüyoruz.

Avrupa Birliği'nin son dönemlerde, gerek kendi içersindeki ekonomik çalkantılardan, gerekse de uluslararası konjonktürde başka alanlardaki çatışmalardan dolayı, Kafkasya'ya olan ilgisini büyük ölçüde kaybettiği görülüyor. Hatta Avrupa Birliği'nden bazen yeni girişimlerde bulunmak isteyenler oluyor ama bunun şimdiye kadar çok net bir cevap bulduğunu görmüyoruz. Türkiye, İran, Rusya, ABD ve Avrupa Birliği'nin Dağlık Karabağ sorununa yönelik gösterdiği çabalar uluslararası konjonktürden ayrı düşünülemez. Ortaya şöyle bir tablo koymak istiyorum; özellikle Kırım'ın ilhaki ve doğu Ukrayna'daki çatışmalardan sonra, dünyada Soğuk Savaş dönemine benzer bir bölünme yaşıyor ve bu bölünmenin en açık şekilde görüldüğü coğrafyalardan biri de Kafkasya olacak gibi görünüyor. Çünkü bir taraftan Avrasya Ekonomik Birliği'ne girmiş bir Ermenistan – ekonomik ve askeri olarak Rusya'ya bağımlıydı – diğer taraftan da Azerbaycan, Türkiye, Soğuk Savaş terminolojisiyle konuşursak, "Batı Blok"u içerisinde yer alan ülkeler, Gürcistan'ın konumu burada kritik, Gürcistan'ın Batı içinde yer alacağı düşüncesi var. Çünkü enerji boru hatları, Azerbaycan-Gürcistan arasındaki ilişkiler bunu gerektiriyor. Ama Soğuk Savaş dönemindeki Finlandiya gibi de olabilir. Bu süreçte bu tablo, Dağlık Karabağ sorununun çözümüne hizmet eder mi? Eder gibi görünmüyor. Statükonun uzunca bir süre muhafaza edileceği uluslararası bir ortama doğru gidiliyor. Böyle bir ortam da en tehlikeli sıcak noktalardan biri haline de dönüşecek. Çünkü ateşkes ihlalleri vs. her an sıcak çatışmaya da dönüşebileceği bir ortam var. Soğuk Savaş mantığıyla bakarsak, bu sıcak çatışma, bloklar arası bir çatışma durumunu da doğurabilir. Azerbaycan bu bu tablonun içerisinde özellikle gerçekleştirdiği enerji projeleri sayesinde giderek avantajlı durumda bulunuyor. TANAP projesi de bu açıdan son derece önemli. Rusya ile Batı arasındaki kriz, bir şekilde Azerbaycan doğalgazının Avrupa'ya büyük ölçüde ulaşabileceği bir projenin varlığını zorunlu kılıyor. Bunlar, Azerbaycan için artı noktalardır.

Bölgesel güç olarak Türkiye, her alanda Azerbaycan'ın yanında yer aldı. Söz konusu BM kararlarının çıkmasında, Karabağ sorununa yönelik, en önde gelen ülkelerden biriydi. En son, 1993 yılında Kelbecer'in işgali ile birlikte Ermenistan'la olan kara sınırı da kapanmış oldu ve bütün baskılara rağmen bu sınır kapalı kalmaya devam etti. Çünkü ortada işgalci bir ülke var ve bu ülkeye bir şekilde yaptırım uygulanması gerekiyor. Uluslararası politikada bunun uygulanabileceği bir kaç araç bulunuyor. En büyük yaptırım, enerji projelerinden Ermenistan'ın dışlanması konusunda oldu.

Karabağ sorunu, Türkiye-AB, ve Türkiye-ABD ilişkilerinde zaman zaman gündeme getirilen bir sorun. Özellikle, şu çok yanlış bir hesaplama, Amerika'dan ve Avrupa'dan pek çok düşünce kuruluşuyla yaptığımız toplantılarda da gündeme geliyor. Bu toplantılarda, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinin Dağlık Karabağ sorunundan bağımsız olduğunu düşündüklerini görüyoruz. Hayır, bağımsız değildir. Çünkü Türkiye kara sınırını başka nedenlerle kapatmadı. Türkiye kara sınırını Dağlık Karabağ sorunundan dolayı süregelen işgaller nedeniyle kapattı. Bu demektir ki, Türkiye-

Ermenistan ilişkilerinin normalleşmesini istiyorsa, ABD ve AB'nin, Karabağ sorununun çözümüne yönelik bir adım atması gerekiyor. Ermenistan'ın bu işgali sona erdirmesi ve en azından tarafların bir metin üzerinde mütabakata varmaları gerekiyor. Türkiye'nin de adım atması gerekiyor. Aksi takdirde, bunun başka türlü olması mümkün değildir. Bu durum, Azerbaycan'la artan ekonomik işbirliği ve Azerbaycan'ın Türkiye'de, Türkiye'nin Azerbaycan'daki yatırımlarını da dikkate aldığımızda, Türkiye'nin içinde bulunduğu reel politikaya da son derece aykırıdır. Ayrıca, Türkiye'de gerek protokoller öncesinde gerek protokoller sonrasında gerekse son dönemde yapılan ziyaretler sonrasında en üst düzeyde bu konuda verilmiş net sözler var.

Bahsettiğim soğuk savaş dönemine benzer uluslararası tablo değişmediği takdirde, Dağlık Karabağ sorununun çözümüne yönelik çok büyük ölçüde baskı taraflar üzerinde -özellikle Ermenistan üzerinde- çekilme yönünde bir baskı olacağını düşünmüyorum. Adeta soğuk savaş dönemindeki tarafların karşılaştığı sıcak noktalardaki gibi soğuk savaş sonrasında da Dağlık Karabağ o sıcak noktalardan birisi olmaya devam edecek gibi görünüyor.

Teşekkür ederim.

DAĞLIK KARABAĞ SORUNUN ÇÖZÜMÜNE İLİŞKİN TÜRKİYE'NİN TUTUMU

**Avrasya İncelemeleri Merkezi (AVİM) Kıdemli Uzmanı,
Aslan Yavuz ŞİR**

Doktora adayı ve genç bir uzman olarak, son konuşmacı olduğum için bir dezavantajım var. Zaten benden önceki kıdemli uzmanların konuşmaları dolayısıyla konuşacak pek de bir şey kalmadı. Ancak bazı önemli noktaları vurgulamaya çalışacağım ve bir varsayımın bir parçası olarak yapacağım. Sayın hocamızın biraz önce söylediği gibi, uluslararası hukuktaki bu kurallar bütününe göre, mesela bir tanesi çok ilgimi çekti' Neye sahipsen ona sahip kal'. Benim anladığım, yanlış anlamadıysam eğer, neye sahipsen ona sahip kalmalısın kural budur. Ama biliyoruz ki bunun hem uluslararası hukuk açısından hem de uluslararası ilişkiler açısından bir uygulama safhası vardır. Bence bizim çalışma alanımız bu hukuki kuralların uygulanmasının nasıl sağlanacağı ve uluslararası toplum veya Birleşmiş Milletler veya Güvenlik Konseyi gibi uluslararası aktörler tarafından mı sağlanacağı olmalıdır. Bu konudaki tartışmalar bizim çalışma alanımızın konularıdır. Hatta uluslararası ilişkilerde, bir güç tanımı vardır biliyorsunuz. Güç nedir? Bir şeyi nasıl uygularsınız? Nasıl uygulanmasını sağlarsınız? Bir temel tanım vardır: Buna göre güç, başkalarını kendi istediğinizi yaptırtmak için etkilemek veya ikna etmektir. Bu tanım, en azından en doğru güç tanımlarından birisidir. Özellikle uluslararası alanda Karabağ meselesini konuşmamızın sebebi, siyasi ve hukuki açıdan önemi olan uluslararası bir ihtilaf olmasıdır. Bu konuda akla gelen ilk soru şudur: bu sorunu kim çözecek? Arabulucular mı?

Taraflar bir araya gelip konuşarak mı çözeceklerdir? Yoksa yeni bir çatışma bu sorunu çözer mi? Eğer geçmişte yaşasaydık, en iyi çözümün kavga etmek olduğunu söyledim. Önce beklenmedik bir yumruk atardın, sonra bir yumruk yerdin. Hiç konuşmadan veya diyalog kurmadan kavgayı biraz sürdürürdün ve en sonunda sorun çözüldü. Bu bilhassa Doğu toplumlarına özgüdür; birbirini tanımak için veya sorunları çözmek için dövüşmek. Ancak Türkiye'nin sorunun bu şekilde çözülmesini istemediği açıktır.

Yine uluslararası hukuka dönersem, yine bu prensipler açısından aslında kural ortada olmasına rağmen cezası belli değil, yani bunu ihlal ettiğiniz zaman neler olacağı belli değil. Mesela Ermeniler Karabağ'ı işgal ederse bunun sonucu ne olacak. Mesela ceza hukukunda şuraya araba park etmenin cezası idamdır dersiniz, sanmıyorum bir daha birisi oraya araba park etsin. Bu yüzden Karabağ'daki hassas dengeler için açık bir cezanın olması gerekiyor. Türkiye'nin Karabağ'la ilgili politikası hep bu hassas dengeler üzerinden yürümüştür. Yani, barış nasıl korunmalıdır, bunu kim koruyacaktır vs. Daha önce hocamın da söylemiş olduğu gibi uluslararası hukuk açısından Türkiye'yi Karabağ sorunda hareket ederken yönlendiren temel etken, Türkiye Ermenistan ilişkileriyle Karabağ meselesini birbirinden ayrı düşünemeyeceğidir. Bu özellikle protokoller döneminde çok tartışılmış olan bir konudur. Azerbaycan protokolleri imzaladığımız için aslında bize tepki gösterirken, Diyaspora'da ve başka yerlerdeki Ermeni tepkisi de olumsuz olmuştur. Ermenilerin tepkisinin sebebi Türkiye ile olan sınırın taviz verilmeden açılması çabasıdır. Türkiye'nin Ermenistan ilişkileri ve Dağlık Karabağ sorunu birbirinden ayırmama politikası ağır bir şekilde eleştirilmiştir ancak uluslararası hukukta bazı prensipler vardır ki söylenmeden bilinmelidir. Türkiye'nin bu politikası hem gerçekçi hem de pragmatiktir. Benim tezim bununla ilgili olarak şudur: Protokol süreci sonuçları itibariyle Dağlık Karabağ sorunun itilafını daha öncekinden çok daha kesin bir şekilde uluslararası toplumun gündemine getirmiştir. Türkiye bununla ilgili pozisyonunu doğrudan protokollerden değil ama sonuçları itibariyle orada bir işgal durumu devam ettiğini ve Türkiye'nin Ermenilerle ilişkilerini daha ileri götürmesinin de ancak bu işgalin sona ermesiyle olabileceğini burada vurgulamış oluyor. Protokoller Karabağ sorununun, yani bir BM üyesinin topraklarının 5'te birinin işgal altında olması durumunun, uluslararası gündeme getirilmesini sağlamıştır. Bunun dışında, Türkiye-Ermenistan ilişkilerinde temel sorunlardan birisi olan sınırın kapalı olması, Ermenistan yüzündendir. Bugün hala Ermenistan ve diğer batılı ülkeler açısından sınırın açılması en önemli konuymuş gibi gündeme getiriliyor. Eğer sınır açılırsa hem Ermenistan hem Türkiye bundan çok büyük fayda sağlayacakmış gibi gösteriliyor. Türkiye ile olan sınırın açılması konusuna Ermenistan'ın odaklanması, uluslararası topluma öncelikle sınırın kapatılmasının asıl sebebinin hatırlatacağıdır. Yani Ermenistan'ın devam eden işgalini ve uluslararası hukuku ihlalini vurgulayacaktır.

Eski Türkiye Cumhurbaşkanı Özal'ın politikasını her zaman hatırlarım. Yani Türk olmayan siyasi hareketlerin liderlerine, onları göz önünde tutmak, onlarla müzakerelerde bulunmak ve anlaşmak için Türk pasaportu verilmesi politikasını. Türkiye'nin bu liderlerle siyasi tartışmalara girmemesi ve aslında dış politika seçeneklerine yeni bir boyut katma arayışı bunu mümkün kılmıştır. Minsk Grubu Amerikan Eş Başkanı James Warlick'in yani Amerika'nın yaklaşımı, Ermenistan ile olan sınırın koşulsuz olarak açılmasının sorunun çözümünü kolaylaştıracağı yönündedir. Hâlbuki Türkiye ile Ermenistan arasında ekonomik açıdan sağlanabilecek fayda, Türkiye ile Azerbaycan arasındaki ittifakın yerini hiç bir şekilde dolduramaz. Ekonomik, tarihsel

ve stratejik açıdan hiçbir şekilde yerini dolduramaz. Ermenistan'ın ihracat yapma imkanı yoktur ve sınırlar açıldığında Türk ürünleri Ermenistan'a akın edecektir. Minsk Grubu hiçbir zaman Karabağ sorununda çatışmanın çözümlenmesine odaklanmamıştır. Onun yerine barış olmadan savaşın sonlanmasına odaklanmışlardır. Sorunun çözümüne yönelseler bile her zaman sınırların kapallığı, Ermenistan'ın Rusya'ya bağımlılığı ve Ermenistan'ın izole durumunun sonlandırılması konularını öne çıkartmışlardır. Minsk Grubu'nun bu politikası, Dağlık Karabağ'da yaşayan, orada doğup büyüyen ve topraklarından kovulup başka topraklarda yaşamaya zorlanan Karabağlı Azerileri bilmeyen veya onları tanımayan bir Ermeni jenerasyonunun oluşmasına sebep olmuştur. Yani artık bu iş sivil toplum dışına çıkmıştır ve ekonomik vaatlerle çözülmesi mümkün değildir. Yani Minsk grubunun bugüne kadar yapamamış olduğu her şey, sorunun daha da derinleşmesini sağlamıştır. Yani burada bu çatışmanın çözümü için uygun bir yaklaşım yoktur. Bu sistem çalışmamaktadır. İkinci olarak, Türkiye'ye sınırı açması için baskı yapılıyor. Ermenistan'ın işgalin sürdürülmesi ve koşulsuz sınırın açılması politikası kabul edilemezdir ve aslında uluslararası toplum tarafından baskı yapılması gereken aktör Ermenistan'dır. Türkiye'nin Azerbaycan ve Gürcistan ile ilişkileri ve bu bölgedeki işbirliği, bölgede izole edilmiş, uydu bir devletin refahından daha önemlidir. Bunu birazcık yaklaşan 2015 ile Ermenilere yönelik tavizlerle bağlayabiliriz. Ama bu baskılarında yanlış yönde olduğunu biliyoruz. Peki, burada Türkiye'nin bundan sonra yapabileceği en iyi şey nedir? Bu soruna nasıl müdahil olmalı ve bu müdahil olma durumu onu ne kadar ileriye götürebilir, ne kadar etki sahibi yapabilir? Türkiye'nin Minsk grubunda eş başkan olması gerektiğini ben düşünüyorum. Yakın zamanda yaptığımız bazı görüşmelerde bize bunun Minsk grubunun tarafsızlığını ortadan kaldıracığına dair yorumlarda bulunulmuştu. Bunları Ermenistan'la hali hazırda bulunan sorunların varlığı, Azerbaycan ile olan yakınlığımızın ve Karabağ sorununda Azerbaycan'ın yanında duruşumuzun Türkiye'nin Minsk grubunda eş başkan olmasının önünde durduğu söyleniyor. Burada aktörleri değiştirdiğimiz zaman, mesele Ermenistan'la sorunlar yerine Azerbaycan'la ilişkiler, Ermenistan'la yakınlık ve Karabağ savaşında Ermenistan lehine kurulan ilişkiler dediğimizde karşımıza Rusya çıkıyor ve bugün Minsk grubunda eş başkandır. Türkiye'nin eş başkan olması belli bir denge sağlayabilir çünkü arabulucu olan bir kurumun içerisinde dengesizlik olursa, "enforcement" yani uluslararası hukukun uygulama maddesi ortadan kalkar. Minsk grubu içerisinde hiçbir denge yok, Rusya ve Fransa zaten Ermenilerle yakın ilişkileri bulunan ülkeler, büyük diasporaları var, bu durumda bu eş başkanlık sisteminden fayda beklemek zaten doğru değildir. Türkiye'nin bu sisteme eş başkan olarak dâhil olması bu dengeyi daha da uygulanabilir hale getirilebileceğini düşünüyorum. Teşekkür ederim.